

॥ ध्यो ॥

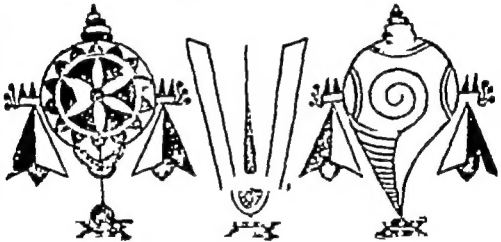
धीये नमः ।

धीपतये नमः ।

धीमत रामानुजाय नमः ।

नमोनमो यामुनाय यामुनाय नमोनमः ।

नमोनमो यामुनाय यामुनाय नमोनमः ।

यस्मिंश्चिन्तनमिसमिह तत्पितृ-
तत्पितृलम्भेन विमूर्धितरोकहानम् ।
आयत्तमस्ति भववारिधिपोतपादो
रामानुजार्यमुनिरेव जयत्यञ्जसम् ॥

॥ श्रीमत् रामानुजाय नमः ॥

आगमप्रामाण्यविषयसूचनपत्रम् ।

पञ्चरात्रागमप्रामाण्ये महापूर्यपक्षः ।

तत्र

	४	५
पञ्चरात्रप्रामाण्यमान्युपगमसू नाममात्रा वनिरूपम् ।	७	१
भागवतानाममात्राव्यवस्थानिरूपम् ।	८	४
मृत्पथे द्वापरापूजनादिनिषेधः ।	९	
वेदसाम्बन्धेन पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यविरूपणम् ।	११	११
प्रतिष्ठापनादि विधिप्रसंगिकवस्तुवादिना कार्यत्वानुमानम् ।	१२	
वेद-पञ्चरात्रयोः साम्बन्धेन प्रामाण्यविरूपणम् ।	१८	
पञ्चरात्रतन्त्रवस्तुपञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यसङ्गतिं समाधिष्यः ।	२३	१०
जीवोत्पत्तिप्रतिपादकपञ्चरात्रशास्त्रप्रामाण्यविरूपणम् ।	२६	
अनुमानादिकं पुरस्कृत्य पञ्चरात्रप्रामाण्यसंमर्थम् ।	२९	
भारायः प्रतीतत्वेन पञ्चरात्रतन्त्रप्रामाण्यविरूपणम् ।	४२	
तन्त्रान्तराणां पञ्चरात्रप्रामाण्यविरूपणं प्रामाण्यसंमर्थनासंभवं ।	४६	
पञ्चरात्रप्रक्रियापवादम् ।	४७	
पञ्चरात्रतन्त्रे आवाप्ततावदनिन्द्यादीनां तन्त्रप्रामाण्यविरूपणम् ।	५१	
पञ्चरात्रिकदीक्षाव्यवस्थाप्रदानम् ।	५२	
अत्यल्पसंभवपञ्चरात्रपरोप-सिद्धिस्तत्प्रदर्शनम् ।	५३	
वेद-पञ्चरात्रसाम्बन्धयोः स्वतन्त्रप्रामाण्यविरूपणम् ।	६३	
गोत्राद्यसंघातजन्यमज्ञाननिवन्धनमात्रा वनिरूपणम् ।	७०	
मात्रा पादं सङ्कारितसंभवधाने साक्षिकत्वविरूपणम् ।	७२	
भावावतानां विषयमात्राव्यवस्थानिर्वाहपरिहारः ।	७३	
मृत्पथा मातृत्ववराहसमाधिः	७५	
सात्वतसंभोगवस्तुव्यवस्थानिरूपणम् ।	७६	
मृत्पथे द्वापरापूजनप्रमुखादीनां भवप्रसमाधिः ।	७७	
व्यवस्थादिशब्दार्थविरूपणम् ।	७८	
निर्मास्यशब्दार्थविरूपणपुरस्सरं तत्रैव तत्त्वान्वयव्यवस्थानिरूपणम् ।	७९	

भागवतानामेव भगवन्निवेदितवस्तूपयोगोघर्म्योर्नैतरेषाम् ।	८१
देवतान्तरनिर्मात्योपयोगनिषेधः ।	८३
भोज्याभोज्यव्यवस्था शास्त्रैयसमधिगम्या ।	८४
शाखामेदेन कर्मानुष्ठानवैचित्र्यवर्णनम् ।	८५
द्विजानां गायत्रीग्रहणनित्यत्वं, त्यागे ब्राह्म्यत्वं भागवतानां तद्ग्रह- णनैयत्यम् ।	८६
श्री६ नाथमुनीनां महिमवर्णनपुरस्सरं तच्छिष्यानां परपक्षक्षपण- पर्याप्तत्वादिनिरूपणम् ।	८७

॥ शम् ॥

सन्तु पूर्वाचार्याः सहजदयादृष्टयो न. सहायाः सर्वत्र ऐहिकामुष्मिक-
कार्येष्विविदि भृशमभ्यर्थयते विनतोत्तमाङ्गो राममिश्रशास्त्री ॥

धीः ।

धीये नमः ।

धीधराय नमः ।

धीमते नमोऽस्तुते नमः ।

भूमिका ।

प्रायः सर्वेष्वपि दर्शनेषु पूर्वं गृह्याणां तात्पर्यनिष्-
पत्त्यपरा वृत्तय एव स्तिपिमिराश्रितास्तन्वायधारणकाम
नावद्भिरवललम्बिनः । यथा जैमिनीये उपरान्वृत्तिनादरायणीये
च बोधायनवृत्तिः, परं तु निजजनयनिष्पत्त्यर्थं यैः तैर्दर्शनाचो-
र्नैवेष्ट्यममानसप्रभृतिभिः पूर्वमीमांसानु, भर्तृगोपादममृतिभिरुत्तर-
मीमांसानु च मदताऽऽप्यासेन आर्पयन्ती. समुत्साय स्वामिमत्तार्थं
निष्पत्त्यपराणि स्वव्याख्यानानि सूत्रेषु पुरस्कृते । तदनु च
तदनुपायिभिः प्रामादरादिभिः पूर्वतन्त्रे, शङ्कराचार्यादिभिर्वोत्तर-
तन्त्रेऽतिस्वतन्त्राद्येवारन्धानि व्याख्यानान्याख्यातुमिति न परोक्ष
माधुनिकान् प्राचीनान् दार्शनिकान् व्याख्यानवलोकयता विपश्चितामिति
किमिह यदुक्तेन । परं तु विशिष्टाद्वैतमास्यायुषैराचार्यैरद्यापि
बोधायनीयमार्पयतेमेव संरक्ष्यते । यन्मतं वृत्तिषु प्रणाशसुपेयुपी-
ष्वपि द्रमिङ्-गुहदेव-टङ्कभारुचिमृतिमिराचार्यैर्भाष्य वाचिकादि-
अन्यप्रणयनमुत्सेनाऽऽप्यायितम् । तदेवं बोधायनोयं मतं वृत्तिका-
रमतं समुत्सायवादिमतमित्येवं वा व्यवहारः, तदनु च कालवि-
परिणामेन तदेष मतं भागवतमतमिति व्यवहियते स्म
शङ्कराचार्यादिसमये, यथा तैर्भादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यमाभाषमायौः

उत्पत्त्यसंभवसूत्रचतुष्टयीव्याख्यानावसरे (भागवता एवं मन्यन्ते)
इत्यादिनोपन्यस्य निराकर्तुमारब्धम् ।

तदानीं पर्यन्तं श्रीभाष्यकाराः श्रीदिरामानुजाचार्या
नावतेरुरिति नैतद्व्यपदिष्टमभवद् रामानुजमतमिति यथेदानीन्तनाः
परमतानुवर्तिनो विशिष्टाद्वैतवादिनः समुद्दिश्य रामानुजीया
इति व्यपदिशन्ति । तदेवं शाङ्करसंप्रदायात्माचीने सनातनेऽस्मिन्
श्रीसंप्रदाये वादिनां विविधा अभूवन् व्यपदेशा इति स्पष्टमस्ति ।
यस्मिन् समये भागवतमतपदेनैवं व्यपदिष्टमभवद् विशिष्टाद्वैतमतं
तदा श्रीभाष्यकाराणां परमगुरवो भगवन्तः श्रीदियामुनमुनयः
प्राणैषुरमुमागभप्राप्ताशयग्रन्थम् ।

तदानीं हि द्वेषोद्रेकवशात्प्रथमतो ये भागवतमतमिद-
मिति व्यपदेष्टुमारेभिरे ते एव व्यतीते बहुतिथे काले एते
भागवता न ब्राह्मणा इति वक्तुं प्रायतिष्ठत । तममुं गगन-
तले पङ्कलेपप्रयत्नप्रायमसदुद्योगं भगवन्पारायणमुखोद्गीतस्य सर्व-
वेदरहस्यार्थरूपस्य श्रीपञ्चरात्रतन्त्रस्य बाललीलायितं निराकरणा-
समुद्यमं चावलोक्य निववन्धुराचार्याः प्रकृतं निबन्धम् ।
उत्पत्त्यसंभवचतुःसूत्रीव्याख्याने यथा परैः पाण्डित्यं स्वीया
सद्वर्त्मानुयायिता च प्रदर्शिता तथा आगभप्रामाण्याचार्यैः स्वयमेव
महत्याऽऽभक्त्या निरवशेषेण प्रपञ्चितमिति गजमुक्ते कपित्थे
जगति स्वीयबलावेदनाय तद्विस्मसने रोषभिषेण कृतं पादतलाहत्या,
किन्तु परमाऽचार्यपरिचर्याभिर्यादया मादृशस्येतरजनस्यापि नान-
धिकारो वक्तुमिति किञ्चिद्विशदीकरणमुद्रयोन्यते । तथा हि
विज्ञानादिसूत्रव्याख्यानावसरे ।

“ न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिमिवासुदेवादिषु पक्षैस्मिन्
सर्वेषु वा ज्ञानैर्व्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्वेदोऽभ्युपगम्यते,
वासुदेवा एव हि सर्वे ध्यूहा निर्विशेषा इष्यन्ते । न
चैते भगवद्ध्यूहाश्चतुसद्व्यायामेषावतिष्ठेरन्, ब्रह्मादिस्तम्भ
पर्यन्तरय समस्तस्यैव जगतोभगवद्ध्यूहत्वावगमादिति ”
श्रीशङ्कराचार्यारतदिद विष्णुसहस्रनामव्याख्यासु स्योक्तेरेव
विरुध्यते, तत्र “ हि चतुरात्मा चतुर्व्यूहचतुर्व्यूहचतुर्व्यूहः ” इति
भगवन्नामगणान्तर्पातिनि चतुर्व्यूहशब्दे ।

व्यूह्यात्मानं चतुर्धा वै वारदेवादिमूर्तिमि ।

सृष्ट्यादीन् प्रकरोत्येव विभ्रुतात्मा जनार्दनः ॥

इति ध्यासवचनात् । चतुर्व्यूहः । इति स्वयमेव तैः
भगवत कार्यविशेषसाधनसमुद्देशेन चतुर्धा भवनमग्नीचक्रे,
ततश्च ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तरय जगतो यादृशो ब्रह्मभावो न
तादृशश्चतुर्व्यूहस्य, न हि लोष्टाशमसाधारणो ब्रह्मभावो भवता
भगवतश्चतुर्व्यूहोऽभ्युपगन्तु शक्योऽन्यथा तु ध्यूहात्मानं
चतुर्धा वै इति त्वदुपयस्तध्यासवचनं सर्वथा कदर्थितमेव
स्यात् । न च वासुदेव संकर्षण प्रद्युम्नानिष्कमूर्त्तीरपहापापराक्षतस्य
वासुदेवादिमूर्त्तयो भवताऽपि निर्देष्टुं शक्यन्ते न चापरैरपि
कैश्चिदादिभिरभ्युपेयन्ते ।

यदपि शरीरदुरूपशब्दः पुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष
इति बाह्वोपनिषदुक्ताश्चत्वारः पुरुषा व्यूहा अस्येति चतु-
र्व्यूह इति व्याख्याने, तदपि “ चतुर्मूर्तिश्चतुर्व्यूहश्चतुर्व्यूहः ”

* अत्र व्यूहेत्यनेनावतारावतारिभावस्य विभ्रुतात्मेत्यनेनावतारावतारिभावा
पक्षस्याप्यविकलेश्वरभावस्य जनार्दनपदेन उपलब्धजगद्व्याप्य जगदुत्पत्तिस्थितिप्रजाया
विकारवतायाश्च बोधमनाविब्रुतात्मेत्यनेन भक्त्युपहास्य चतुर्मूर्तिरिति सिध्यति ।

इति श्लोकेऽभिहितस्य चतुर्ण्युहशब्दस्यार्थो न तु प्रकृतस्य,
न ह्यर्थभेदं विना पदैक्ये भगवन्नाम्नां सहस्रसंख्याप्रपूरणप्रत्याशा,
तदवश्यं पदभेदेनार्थभेदेन वा भवितव्यमिति अष्टादशश्लोकस्थ-
चतुर्ण्युहशब्दार्थोऽगत्या स्वानुमतव्यासाभिमतरीत्यैवेति स्पष्टं
स्वीयमेव सहस्रनामव्याख्यानं स्वीयेनैव शारीरकस्थव्याख्यानेन
विरुध्यते इति कृतं स्वोक्तिविस्मरणशीलानां निग्रहप्रयत्नेनेत्युपर-
म्यते ।

एते ग्रन्थाचार्याः श्रीभाष्यकाराणां परमगुरवः* श्री द्वा-
नाथमुनीनां पौत्राः श्रीसंप्रदायेऽत्यन्तमान्या बौद्धैः पादोनबौद्धै-
रीषदूनबौद्धैर्वा संसारे भतारिते सन्मार्गसंदर्शकाः, अनेकप्रौढ-
प्रबन्धनिबन्धारश्च । तद्यथा सिद्धित्रयम्, पुरुषनिर्णयः,
आगमप्रामाण्यं, काश्मीरागमप्रामाण्यं, भगवद्गीतानिगूढार्थ-
व्याख्यानमिति,

यथोक्तं श्रीद्वेदान्ताचार्यैस्तत्त्वमुक्ताकलापे ।

नाथोपज्ञं प्रवृत्तं बहुभिरुपचितं यामुनेयप्रबन्धैः ॥ इति,

अस्मद्गुरुरत्नमहामालायां श्रीद्वयामुनमुनयोमध्यमहामणि-
रूपरूपा अतः स्वप्रणीतवेदार्थसंग्रहस्थादौ ।

परं ब्रह्मैवाज्ञं भ्रमपरिगतं संसरति तत्,

परोपाध्यालीढं विवशमशुभस्यास्पदमिति ।

* श्रीद्वयामुनाचार्याणां सातुला. श्रीरामायणार्थोपदेष्टारश्च गुरवोऽम्बुधर
श्रीद्वैतलङ्काराचार्याः ? श्रीद्विमहापूर्णाचार्याः समाश्रयणगुरवः । श्रीद्विगोष्ठीपूर्णाचार्यारह-
स्यार्थोपदेशाचार्याः । जमीपां त्रयाणां गुरवो भगवन्तो यामुनाचार्यपादा, अतस्ते
श्रीभाष्याचार्याणां परमगुरवः ॥

† यथोक्तमालुबन्दास्तत्रै स्वयमेव तै पितामहं नाथमुनिं विलोक्य प्रसीद
मद्वैतमचिन्तयित्वा ।

श्रुतिन्यायापेक्षं जगति विवर्तं मोहनमिदं ,

तयोयेनापास्त स हि विजयते यामुनमुनि ॥

एवमाचेरुवाचार्या श्रीद्वैरामानुजमगवत्पादा, श्रीद्वै यामुना-
चार्यवन्दनलक्षणां विरहितमङ्गलम् ।

श्रीमाप्ये एतेषामेव सिद्धिदयस्यानि वचनानि पुरस्कृत्य
धुक्तोवावलम्ब्याचार्याः प्रत्युत्तुर्निर्विगेपाद्वैतम् ।

उत्पत्त्यसंभवचतुःमूत्रयै पाथातव्येन जिज्ञासमानैरप
संदर्भोऽवश्यमवेदधानैरव्येय इति चावधापयति विविरेतिरन्व-
दर्शनसमुत्सुकान् दर्शन-र्शनव्यसनिनोमनान् ।

ब्रह्मीकरोति च हृदयेन साहाय्यं मयुरास्थश्रीरामानुज-
पाठशालाऽध्यापकस्य श्रीलक्ष्मणाचार्यस्य, येन भवस्तलिखित
देवाक्षरपुस्तकं तैलक्ष्माक्षरपुस्तकं च संश्लेषास्य ग्रन्थरत्नस्य
मृद्वे उपकार, साधु निरमिसंघितया समपादि ।

अयमागममागमग्रन्थः सम्यगवलोकितो दारानिकेतिहास
निष्पद्यव्यवसायानामत्यन्तमुपयोक्ष्यते । अस्ति चैष श्रीसंप्रदाया-
नुयायिनामिव विपक्षसंप्रदायानुयायिनामप्युपादेयो नानाममाव-
रहस्यार्थानां स्तानहेतुत्वात् ।

आरासे यामुना ग्रन्थमुद्रणप्रचारणादिव्यापारेण पूर्वाचार्य-
कृपामाजनता तया 'चात्मन' कृतसर्वकृत्यतामामुष्मिकीं शान्तिती
नियेयसमोन्मत्ता चेति ।

श्रावणशुक्लसप्तम्या

शुक्ले ।

सं ११५७

परिष्कृतस्नामिराममित्ररात्री

कारयाम् अगस्त्यमुन्याग्रमायमः ।

नमः पूर्वाचार्येभ्यो निर्हेतुकदयादृष्टिभ्यः ।

इति शम् ॥

श्रीः
श्रीये नमः
श्रीधराय नमः
भगवते यामुनमुनये नमः
श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीरामानुजमुनिविरचितमागमप्रामाण्यम् ।

—०—

जगज्जन्मस्थितिव्यसमहानन्दैकहेतवे ।
करामलकषट्क्षिव परयते विष्णवे नमः ॥
येऽपि केचन मत्सरात्सवयसो दुर्मानसारा नराः ।
गम्भीरा गुणशालिनीमपि गिरं निन्दन्ति निन्दन्तु ते ॥
सारासारविचारकौशलदशापारे परेऽवस्थिताः ।
सन्वस्सन्त्यनसूयवोऽपि बहवः शंसन्ति ये भद्रगिरम् ॥
अभिनिवेशवशीकृतचेतसां बहुविदामपि सम्भवति भ्रमः ।
तदिह मागवर्तं गतमत्सरा मयमिदं विमृशन्तु विपश्चित ॥
इह केचिद् यतस्ततोऽवगतकतिपयकृतार्ककल्कविस्फुज्जितविजित
मनसस्त्रयोमार्गसंज्ञाज्ञाप्ताजेन निजविमर्शकौशलातिशयमुपदर्शयन्तः
परमपुरुषविरचितनिरतिशयनिश्रेयसगोचरपञ्चराश्रतन्त्रप्रामाण्ये विप्र-
तिपद्यन्ते ।

वदन्ति च ।

द्वेष्टा खलु प्रमाणात्वं वचसामवसीयते ।

एकस्मान्त्वान्तरापेक्षामनपेक्षमयेतरत् ॥

तत्रापि ।

न तावत्पुरुषाधीनरचनं वचनं कश्चित् ।

आसीदसि प्रमाणात्त्वमनपेक्षत्वलक्षणात् ॥

पौरुषेयं हि वचः प्रमाणांतरप्रतिपन्नवस्तूपस्थापनायोपादीयमानं वस्तुस्तदर्थसिद्धिमनुबध्यमानमेव प्रमाणाभावमनुभवति । न च पञ्च-
रात्रतन्त्रप्रतिपाद्यमानविलक्षणादीक्षापूर्वकभगवदाराधनाभिलषितस्व-
र्गापवर्गादिसाध्यसाधनसंबन्धं प्रत्यक्षादीन्यावेदयितुं क्षमन्ते । न
हि प्रत्यक्षेण दीक्षाराधनादीनि निरीक्षमाणास्तेषां निश्चयस-
साधनतां प्रतिपद्यामहे ।

न चार्वाचीनाः केचिदतिमानुपशक्तयोऽमीषामभिलषितसाध-
नतामध्यक्षितवन्त इति प्रमाणावस्ति, यतस्तेषामपि चक्षुरादीन्द्रियं
दृश्यमानमिन्द्रियस्वभावं नातिक्रमितुमुत्सहते ।

ननु च ।

प्रकृष्यमाणां प्रत्यक्षं दृष्टमाश्रयभेदतः ।

अतस्तदाश्रये कापि ध्रुवं परिनितिष्ठति ॥

सर्वं हि सातिशयं निरतिशयदशामनुभवद् दृष्टं वियतीव
परिमाणां, सातिशयं च काकोलूकगृध्रादिषु प्रत्यक्षमीक्षितमिति
तदपि तथा भवितुमर्हति । इयं च ज्ञानस्थ परा काष्ठा या सर्व-
गोचरता, अधिकविषयतयैव हि जगति ज्ञानानि परस्परमतिशेरते ।

इत्थमैश्वर्यवैराग्यसामर्थ्यादिगुणा अपि ।

निरस्तातिशयाः पुंसि कचित्सन्तीति सूरयः ॥

अतो यस्यैतदखिलमुपनावलम्बिभावभेदसाक्षात्कारिप्रत्यक्षां
स तत्समीक्षितदीक्षाराधनादिधर्मभावो भगवानेवं व्याचष्टेति
किमनुपपन्नमिति ।

तन्न प्रत्यक्षविज्ञानप्रकर्षः कल्पितोऽपि वः ।

स्वगोचरमतिक्रम्य नान्यदास्कन्दितुं क्षमः ॥

तथा हि ।

रूपरूपितदेकार्यसमवायिषु चाद्युपः ।

प्रकर्षो भवितुं युक्तो दृश्यमानप्रकर्षवत् ॥

एवम् ।

इन्द्रियान्तरविज्ञानं विष्वे गोचरयेभ तु ।

कथं मत्पक्षविज्ञानं विष्वे बोधयितुं क्षमम् ॥

ननु तद्वत्समाप्यं विद्यमानोपलम्बने ।

असति हि स्वभावानुबन्धिनि विद्यमानोपलम्बनत्वे मत्पक्षतैव परावर्तते, न ह्यभावमतिवृत्तं चागमयदनुमानादि मत्पक्षोपक्षानिदोषं क्षमते, तेन अगोपविषयितालक्षणा मत्पक्षमनर्थं स्वभावानुबन्धनमिर्मुलितोदय इति न हृदयमधिरोहति । इदमपि सातिशयेन निरतिशयमनुमिमानं पृष्टो व्याचष्टा सातिशय एव किञ्च तादृशमनुभवति यत् परं न संभवति महिमेत्यभिनिविशसे धाल इव स्यविरभावम् ।

अथैकस्मिन् सातिशये केनाप्यन्येन निरतिशयेन भवितव्यमिति आहोस्वित्समानजातीयेना येन निरतिशयदशामधिकरूढेन भवितव्यमिति ।

न तावदभिमतं कल्प कल्पतेऽनुपलम्बत ।

न हि दृष्ट शरावादि व्योमेव प्राप्तवैभवम् ॥

यदि च तदेव सातिशयमसमावनीयपरमकर्षं परिनिमित्तेष्व, इन्त ? तर्कोकेन धट्टमणिकादिना अस्मादुदरविवरमापूरितमिति तत्प्रतिहततयैवभावमज्ञापयन् ।

व्योम्नैव लब्धसाध्यव्यान्मध्यमं सिद्धसाधनम् ।

कल्पान्तरेऽपि दुर्वारं प्रागुद्गीरितदूषणम् ॥

विश्रुताभ्यान्तरव्याप्तस्तम्भस्सातिशयो न हि ।

दृष्टपूर्वस्तथाऽन्योन्यव्याधातः स्थित एव सः ॥

यदपि वियति परिमाणमिह निदर्शितं तदपि विमर्शनीयमेव परिमाणं हि नाम देशावच्छेदः इत्यत्रा परितोभाववेष्टनमिति यावत् ।

न च नभसि तदस्तीति कथमिव तदिह निदर्शनतया निर्दिश्यते ।

यदि च नभसि तदनुभवीत तदपि तर्हि सम्भाव्यमानपर-
प्रकर्षमिति पुनरपि साध्यविकलता ।

न च अतिशयितेन प्रत्यक्षेण दीक्षाराधनादयो धर्मतया अवबोधिता इत्यपि प्रमाणमस्ति तस्मादस्मदादिषु अनालोचितपर-
चेतनातिरेकपरिकल्पनाऽल्पीयसीति नाभिप्रेतसाध्यसाधनसम्बन्धे
प्रत्यक्षं प्रमाणं, नतरां तन्मूलतया पञ्चरात्रगृतिः प्रमाणम् ।

न च करणपथदूरवर्तिनि प्रस्तुतवस्तुन्यविनाभावधारणा-
धीनोदयमनुमानमुत्पत्तुमलं, न ह्यदृष्टचरवह्यस्तदविनाभावितया
धूममनुसंदधति ।

न चागमस्सात्वतसमयसिद्धक्रियाकलोपकर्तव्यतोपस्थापनपरः
परिदृश्यते, येन तन्मूलतया पञ्चरात्रगृतयः प्रमाणं स्युः, न
चादृश्यमानोऽप्यनुमानगोचरः, यथैव हि तन्त्रप्रसिद्धदीक्षाराधन-
तत्फलाभिमतस्वर्गादिसाध्यसाधनभावो नानुमानगोचरः सम्बन्धाव-
धारणविरहात्, एवं तन्मूलागमोऽपि तत एव नानुमातुं शक्यः ।

न चागमेनापि प्रस्तुतरूपरणमूलभूतागमावगमः सम्भवति ।
स हि द्वेधा पौरुषेयापौरुषेयमेदात् ।

न तावत्पौरुषेयेण वचसा तस्य सम्भवः ।

विप्रलब्धुमपि ब्रूयुर्मृषैव पुरुषा यतः ॥

अद्यत्वेऽपि हि दृश्यन्ते केचिदागमिकञ्छलात् ।

अनागमिकमेवार्थं व्याचक्षाणा विचक्षाणाः ॥

तदिह पञ्चरात्रग्रन्थप्रवन्द्व्यामपि तन्मूलभूतागमावगमपुरःसरी
किं स्वनिबन्धनाना वेदमूलत्वप्रतिष्ठा, किं वा ययारुचि रचयता
प्ररोचनाय तया वचनमिति शङ्कामहे ।

तावता च प्रमाणात्त्वं व्याहन्येत समीहितम् ।

न हि नित्यागमः कश्चिदस्ति सादृशगोचरः ॥

न चोपमानाद्यन्मूलश्रुतिसिद्धिरसम्भवात् ।

कथं स्रष्टृपूर्वा सा सदृशज्ञानगोचरा ॥

न चार्थापत्तिस्तन्मूलश्रुतिसिद्धिः, अनुपपत्त्यभावात्,
स्मरणाभ्युपगमादनुपपत्त्या हि तत्कल्पना भावुर्भवति । स्मरन्ति हि
पञ्चरात्रग्रन्थोत्तरा, दीक्षाराधनादि धर्मतयाष्टकादीनिव मन्वादयः ।

न चानुसूते वस्तुनि स्मरणाशक्तिराविर्भवति, अनु-
मवधेन्द्रियलिङ्गशब्दसदृशानुपपद्यमानार्थपूर्वकः, ईदृशविषयेऽनुभव
प्रमाणान्तरेऽप्योदनाविर्भवोदनावेष मूलमुपकल्पयतीति सिध्ये-
दप्यय मनोरथः यदि हि ययार्यत्वनियमोऽनुभवाना प्रामाणिकः
स्यात्, यदा पुनारागद्वेषाभिनिवेशादिवशोक्तवान्तःकरणाणामप-
यार्थानुभवमाविर्ता भावनाः स्वातन्त्र्याः स्मृतीराचरयन्ति कथमिव
तदा स्मरणानुपपत्तिः प्रमाणाभूता श्रुतिरूपकव्येत अन्ययार्त्रपि
स्मरणोपपत्तेः, मन्वादिसमरयोग्यविदानीं का वार्त्ता । ननु तत्रापि
प्रागुक्ता युक्तयः पराक्रमन्ते न स्रष्टृका दृष्टवतामिष्टसाधनमिति
भक्तिराविरस्ति ।

न चानुमानं, संवन्धादर्शनात्, न च शब्दः, तदनुपपत्त्यात्,
न चानुपपत्त्योऽनुमातुं शक्यः, संवन्धादर्शनादेव, न चोपमेयः,
सदृशानिरूपणात्, न च कल्पयितुं शक्यः, अनन्तरोक्तत्वात्,
स्मृत्यन्ययोपपत्तेः ।

वेदसंयोगिपुरुषस्मरणानुपपत्तितः ।

कल्प्यते चेच् श्रुतिस्तत्र ततोऽन्यत्रापि कल्प्यताम् ॥

यतो नारदशाशिडल्यप्रमुखाः परमर्षयः ।

स्मर्यन्ते पञ्चरात्रेऽपि संप्रदायप्रवर्तकाः ॥

ततश्च ।

तुल्याक्षेपसमाधाने पञ्चरात्रमनुरगृती ।

प्रमाणमप्रमाणां वा स्यातां शेदो न युक्तिमान् ॥

त्यज्यतां वा प्रमाणत्वं मन्वादिस्मृतिगोचरम् ।

विशेषः पञ्चरात्रस्य वक्तव्यो वा स उच्यते ॥

अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमिति सूत्रयन् ।

सूत्रकारः स्फुटीचक्रे वैलक्षण्यं विवक्षितम् ॥

तथा हि श्रुतिविहितानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादि-
कर्मणां स्मृतिविहितानामष्टकाचमन-संध्योपासनादिकर्मणां च
पित्राद्युपदिष्टत्वात् परमहितबुद्ध्या त्रैविध्यवृद्धानां निर्विशेषमनुष्ठानं
दृष्टं, तेन तादृशशिष्टत्रैविणिकपरिग्रहदृष्टिना स्पष्टदृष्टाष्टकादि-
कर्तव्यताप्रतीतिः स्वोपपादनपटीयसीं श्रुतिमेव भूलभूतामवलम्बते ।

न चैवमाचमनोपनयनादीनिव श्रुतिविहिताग्निहोत्रादिपदार्था-
नुष्ठायिनस्तान्त्रिकाचारानुपचरतः पश्यामः ।

प्रत्युतैनान् विगर्हन्ते कुर्वाणान् वेदवादिनः ।

तस्माद् यत्कर्तृसामान्यात् प्रामाण्यं स्मृतिद्वैतम् ॥

नैव तत्पञ्चरात्रादि बाह्यस्मरणमर्हति ।

न हि त्रैविणिकाः शिष्टास्तदुक्तार्थानुपासते ॥

ननु तत्रापि श्रुतिरभृतिप्राप्तशिखायज्ञोपवीतादिधारयद्-
भिर्भागवतब्राह्मणैरहरहरनुष्ठीयमानार्थत्वेन चोदनामूलत्वे संभाव्य-

माने षडपि च सामान्यमन्यनोऽभूत्ता अप्रतिपत्तेः भावः स्मर्य
कारणतया चत्प्यन्ते ।

चत्प्यन्ते ।

हन्तव्यादिना साधु सामान्यमुपशान्तिम् ।

यत्तु ग्रैवर्णि + विद्विष्टाग्निना भागवता इति ॥

ननु ते षडपि च ग्रैवर्णि + अगण्या आगण्या तच्च तेषां
ग्रैवर्णिकत्वमेव नास्ति दूरे आगण्याभावः, न हान्तिवमप्रयोगसम
न्तरं केचिदेव देवविगोषु अनुवर्तमानमन्यता व्याप्यमानं
नस्त्वातिरेकित्वं आगण्या नाम जातिविशेषमपराक्षयात्, नित्या
यज्ञोपवीतीदयस्तु आगण्यादीनां विधायमाना न तन्नाशमापादयितु
क्षमन्ते, नाप्यवगमयन्ति, दुष्पृष्टान्तिषु व्यभिचारिणां च, सत्तेति
विवादसिद्धदृष्टव्येदह परानावगमनिदानम् ।

न च भागवतपु आगण्यावन्त्यन्ते लोपिका प्रयुक्तम् ।
भवति च भेदेन व्यपदेशः—इतो आगण्या इतो भागवता इति ।
स्यादेतत् आगण्याप्येव कुतश्चिद् गुणयोगात् सामान्यमागण्यादिव्य
पदेशः यथा तेष्वेव परिधानात्तद्व्याप्तिरिति तत्र ।

ॐ ॥ सामान्यता इति केचित् इति सन्धेयम् ।

चत्प्यन्ते तेषु सत्त्वेषु शब्दा नान्यत्र वर्तन्ते ॥

ॐ दिगन्तिमतिद्विद्वयोपराक्षिपरिमह ।

अयुक्त इति युक्तिज्ञा रथकारपदे यथा ।

अपरया षडपि च रथकारशब्दोऽप्यनसिद्धयुद्धव्यक्त्यभेदेनापि
धौगिको दृष्टिप्रपक्षाय जातिविशेषमपि निविराते । सन्ति च सामान्यता
नाम उपनयनादिसंस्कारादीनां परमात्म्यान्वयिनोऽपरमन्मान
केचिद् यथा ऽऽह मनु ।

वैश्यास्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।

भारुषश्च निजङ्घश्च मैत्रसात्वत एव च ॥

इति,

भागवतशब्दश्च सात्वतेषु वर्तते इति नात्र कश्चिद् विवादः ॥

स्मरन्ति च ।

पञ्चमः सात्वतो नाम विष्णोरायतनानि सः ।

पूजयेदाज्ञया राज्ञां स तु भागवतः स्मृतः ॥ इति

तथाचोदीरितव्रात्यप्रसूतिवृत्त्युपायतयेदमेव स्मरन्ति यदमी ह
प्रत्यक्षमेव वृत्त्यर्थमनुतिष्ठन्तो दृश्यन्ते तथा चोशना सर्वेषां कृषि-
शस्त्रोपजीवनम् आचार्यसात्वतयोर्देवपूजनम् इति, तथा ब्राह्मे पुराणे
विष्णोरायतनानि स पूजयेदाज्ञया राज्ञाम् । इति, तथा अन्यत्रापि
सात्वतानां च देवायतनशोधनं नैवेद्यशोधनं प्रतिमासंरक्षणम् इति,
तथा चेदशसंदेहपुदासाय मनोर्वचः ।

प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ।

इति ।

अपि चाचारतस्तेषामब्राह्मण्यं प्रतीयते ।

वृत्तितो देवतापूजा दीक्षानैवेद्यभक्षणम् ॥

गर्भाधानादिदाहान्तसंस्कारान्तरसेवनम् ।

श्रौतक्रियाऽननुष्ठानं द्विजैस्सम्बन्धवर्जनम् ॥

इत्यादिभिरनाचारैर्ब्राह्मण्यं सुनिर्णयम् ।

स्मरन्ति हि वृत्तितो देवपूजाया ब्रह्मकर्मस्वनधिकारहेतुत्वं
यथा ।

येषां वंशक्रमादेव देवार्चावृत्तितो भवेत् ।

तेषामध्ययने यज्ञे याजने नास्ति योग्यता ॥ इति ।

तथा च परमसंहितायां

तेषामेव वचः ।

आप अपि च यष्टाया भीतो वा दुर्गतोऽपि वा ।

पूजयेन्नैव हृत्पर्यं देवदेवं यदायन ॥ इति ।

यदपि समस्तविशिष्टविगर्हितनिर्पाल्यारणनेने समस्तगायन्तु
एतान् तदपि तेषामध्यात्मव्यमेवामि शोतयति इति ।

अपि च यदवलोकनानापि विशिष्टाष्टान्द्रायणादिमायश्चि
दानि विदधति यथैतत्परिमदं श्रुतिमूलत्वमवगम्यतीति सम्भाषणम् ।
स्मरन्ति हि देवलकावलोकने मायश्चित्तं देवलनामो देवमोगोप
जीवित्वाद् हृत्पर्यं देवेपूजनात् । तथा च देवल ।

देवमोगोपजीवो यस्मै देवलकं हृत्पर्यं । इति,

तथा, हृत्पर्यं पूजयेद्देवमोगोपं वर्षाणि यो द्विज ।

स वै देवलको नाम सर्वकर्मसु गन्ति ॥

इति ।

अमो पुनर्विद्यानुपरम्परया हृत्पर्यमेव देवमाराधयन्तो व्रजन्ते,
अतो देवलकत्वमकामेनाप्यभ्यनुज्ञातव्यं तथा च ।

निष्पराष्टं च पयसं च यूपं देवलकं शिवम् ।

सुभ्रानो नेक्षयेद्विप्रो दृष्ट्वा चान्द्रायणं वरत् ॥

इति मायश्चित्तं स्मरन्ति, तथा च त्रिपदतरमपीषामेवोपब्राह्मण्य
वर्णयत्यत्रिः । अवाप्तुका देवलका हृत्पर्यदेवलका गणभोगदेवलका
भागवतवृत्तिरिति चतुर्थं, एते उपब्राह्मणा इति, तथा च भगवान्
व्यासः ।

आहायका देवलका नक्षत्रग्रामयानका ।

एते ब्राह्मणचण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥

इति, एवं जात्या कर्मणा च त्रयीमार्गादपञ्चभोगवतजनपरि-
ग्रह एव पञ्चरात्रशास्त्रप्रामाण्यप्रतिज्ञेपाय पर्याप्तो हेतुः, तथा हि ।

विवादाध्यासितं तन्त्रं न मानं पुण्यपापयोः ।

त्रयीबाह्यैर्गृहीतत्वाच् चैत्यवन्दनवाक्यवत् ॥

अपि च तेषां त्रयीमार्गत्यागपुरस्सरः सर्वधर्मोपदेश इति
स्ववाक्यान्वयेव उपस्थापयन्ति चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा
शाश्वदस्य इदं शास्त्रप्रधीतवान् इत्यादीनि तदिह कथं चतुर्णांमपि
वेदानां निश्रेयससाधनावबोधकत्वव्युदासेन आरम्भाणाः तत्प्रसादा-
वगतमर्थं पुमर्थतया कथयतोत्पुत्रेदयेत ।

मन्वादयो हि विवक्षितसकलसमीहितसाधनावबोधकभागमैक-
मूलमभिदधाना दृश्यन्ते ।

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

श्रुतिरगृतिविहितो धर्मः । स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि
सः । इति च ।

यदपरम् उपनयनादिसंस्कृतानामधिकृतानां च अग्निहोत्रादि-
समस्तवैदिककर्मसु पुनरपि भगवदाराधनाधिकारसिद्धये दीक्षा-
लक्षणसंस्कारवर्णनं तदवैदिकतामेवानुकारयति, वैदिकत्वे हि तैरेव
संस्कारैर्भगवदाराधनादावप्यधिक्रियेरन् ।

यदपि धर्मप्रमाणातया समस्तास्तिकजनपरिगृहीतेषु चतुर्दश-
विधास्थानेष्वपरिगणनं तदप्यवैदिकत्वे लिङ्गम् अन्यथा हीदमपि
तदन्यतमत्वेन स्मर्येत । न च स्मर्यते, तदवसीयते अवैदिकमेवेदं
पञ्चरात्रस्मरणमिति । अत एव च भगवता वादरायणेन त्रयी-
मार्गप्रत्यनीकभूतकण्ठमुगदाचरणासुगतमतादिबाह्यसमयनिरासावसरे
ऽस्य तन्त्रस्य निरासः । उत्पत्त्यसंभवात् इति ।

नयोविदामित्यमसद्वहणं तथा नयोवाद्यपरिग्रहणम् ।

अनन्तरोक्तैरपि हतुभिस्तत्र मानवानिस्मर्यान्तमानम् ॥

एव सति यान्यपि लोके व्याप्नोहयितुं विद्वेषयोभा-
तनत्रोक्तैरपि हतुभिस्तत्र मानवानिस्मर्यान्तमानम् ।
दिकेतिपयवैदिनं मार्गि पाञ्चरात्रिकैर्निर्दिश्यन्ते तान्यनुपयोग्यान्
विस्मयणीयानि च श्रुतिनिश्चितानि च मन्त्रादिभिः ।

अतो न येदमूलत्वं पञ्चरात्रस्य युज्यते ।

मामाख्यं प्रतिपद्येत् येन मन्त्रादिव्याख्यम् ॥

अत्र कविदाहं कामं कथयन्तरितमामाख्येषु मन्त्रादिस्मरणेषु
कारणतया वेदा परिपश्यन्ता, पञ्चरात्रस्मरणस्य तु किं यदेन
तन्मूलत्वमीदृशमित्येतेन यदानामपि यदनुभवनिमित्तं न मामाख्य
तदनुभव एव हि पञ्चरात्रस्मरणस्य निदानं, न खलु तुल्यमूलयो-
रहृकाचमनस्मरणयोर्मियोमूलमूलभावः ।

परस्परमपेक्षेते तुल्यकथ्ये न हि स्मृतौ ।

पञ्चरात्रश्रुती तद्व्यापेक्षेते परस्परम् ॥

येदमूलत्वहानेन पञ्चरात्रेऽवसोदति ।

कृतस्तन्मूलताहानादागमा नावसोदति ॥

आह किमेवं वेदा अपि पुरुषानुमनाधीनमामाख्यया' पोरुषेया
एव परस्परशयः, वाक्यत्वं हि पराधीनरचनत्वस्वभावमुपलभ्यमानं
कथमपरयाऽवतिष्ठेत् येदनात्रो अन्यस्यायं महिमा यत्केनचित्
असन्देहोऽपि वाक्यत्वेनावतिष्ठेत् इति चेत्, इन्तर्हि पर्वतवर्चिनो
धूमस्यायं महिमा यज्ज्वलनमन्तरेणानुच्छिन्नसन्तानो गगनतलम
धिरोहतीति किमिति न स्यात् ।

तनु कथमतिक्रान्तमानान्तरावतारे धर्मे ग्रन्थः सन्दृश्यते,
मैवं यतस्तस्य हजसंवेदनसाक्षात्कृतधर्माधर्म एव भगवान् जगदनुकम्पया
वेदनामानं ग्रन्थमारचयतीति ।

किमस्ति धर्माधर्मगोचरमपि प्रत्यक्षं, वाढं कथमन्यथा
तनुभुवनादिकार्यमुपजनयति, स हि तत्र कर्ता भवति यो यस्योपादान-
मुपकरणाच्च साक्षात्कर्तुं प्रभवति धर्माधर्मौ च जगदुपकरणादिति
मीमांसकानामपि सम्मतमेव । अतस्तत्साक्षात्कारी कोऽप्याश्रय-
णीयः स च वेदानादौ निरमिमीतेति । यस्तु श्रूते गिरिभुवनादयो
भावा न कार्या इति प्रतिब्रूयादेनम् ।

विवादगोचरा भावाः कार्या विश्वम्भरादयः ।

विचित्रसन्निवेशत्वाभरेन्द्रभवनादिवत् ।

तथा सावयवत्वेन विनाशोऽप्यवसीयते ॥

विनश्यन्ति च ये भावास्ते तत्साधनवेदिना ।

विनाश्यन्ते यथा तज्ज्ञैरस्माभिः करकादयः ॥

ये पुनरपरिदृष्टबुद्धिमदधिष्ठानतरुतनादिशकलिता भावाः
तेऽपि विमत्याक्रान्ता इति नानैकान्तिकत्वमावहन्ति । किंच ।

महत्तया सनाथेन स्पन्दमानत्वहेतुना ।

उत्पत्तिभङ्गौ भावानामनुमातुमिहोचितौ ॥

तदेवमुदीरितन्यायप्रसिद्धे विश्वम्भरादिकार्यत्वे सिध्यत्येव
भगवतस्तदुपकरणाधर्माधर्मसाक्षात्कारित्वम् । तथा हि ।

विवादाध्यासिता भावा येऽमी भूभूधरादयः ।

ते यथोक्तावबोधेन कर्त्रा केनापि निर्मिताः ॥

उत्पत्तिनाशभागित्वाद्यदुत्पत्तिविनाशवद् ।

दृष्टन्तत्तादृशा कर्ता निर्गितन्तद्यथा गृहम् ॥

न च वार्च्यं कर्मण्यमेव स्वानुष्ठानं पुरुषसमोहितानि संपा-
दयतामन्तरा नान्तरीयक सनुसुवनादिकार्यनिर्माणमिति यत्वेतना-
नधिष्ठितानि सानि न कार्याणि अनयितुमुत्सहन्ते अचेतनत्वाद्
वासोपत्, न हि चेतनेन तद्व्याऽनधिष्ठिता वासो स्वयमेव पूषादी-
न्यापादयितुमलम् ।

न चापूर्वाययधिष्ठाय वयं निर्मातुमीश्वरा ।

न हि कर्मोदयात् पूर्वं साक्षात्कर्तुं क्षमामह ॥

उक्तं हि उपादानोपकरणसाक्षात्कारिण एव तत्र तत्र
कर्तृत्वमिति ।

न च कर्मजन्यापूर्वसाक्षात्कारक्षमः क्षेत्रज्ञः कश्चित् प्रज्ञायते
प्रतिज्ञायते वा, अतः क्षेत्रज्ञवदुपभोगतत्साधनधर्माधर्मादिनिखिल-
लोकावलोकनचतुर कोऽपि निरतिगयराक्तिर्विच्यः पुरुषोऽभ्युप-
गन्तेव्यः तस्य चाप्रतिभज्ञानत्वादयस्सहजा ।

यथाऽऽहुः ।

ज्ञानमप्रतिधं तस्य वैराग्यञ्च जगत्पते ।

ऐश्वर्यञ्चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥

इति, इममेवार्थं मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणवादा उपोद्बलयन्ति
द्यामापृथिवी जनयन् देव एक । प्रजापतिर्वेदानसृजत इत्येवमादयः ।

स चायम्भादिकाले भगवान् मलीननिखिलकरणकलेव-
रादिभोगोपकरणचेतनेतरायमाणाजीवजालावलोकनजनितमहानुमदः
सकलमपि जगदुपजनय्य सद्रभिलपितसमस्तसासारिकसम्पत्प्राप्त्युपा-
यप्रकाशनवहुला त्रयीमेकतो निर्माय पुनरपि विविधदुरितपरम्पराकी-

प्रकथयति ।

† यथा हि जडास्तथैव चेतना अपि कल कलधरादिभिरा भोगमाजीनाभूवदिति
ते चेतनेतराभमाणा इत्युच्यन्ते ।

गर्भिवार्णवनिमग्नानुद्विग्नावलोकयन् परमकृष्णतया तप्तमानसः
परमनिश्रेयससाधनस्वाराधानावबोधसाधनीभूताः पञ्चरात्रसंहिताः
सनत्कुमार-नारदादिभ्योऽभ्यवोचदिति त्रयीसमानस्वतन्त्रानुभवभू-
तानि तन्त्राणि कथमिव यादृशतादृशमन्वादिस्मरणागोष्ठीमधि-
तिष्ठन्ति ।

स्यादेवं यदि वेदानां निर्माताऽपि प्रमाणतः ।

कुतश्चिदुपलभ्येत न चासावुपलभ्यते ॥

न च वाक्यत्वलिङ्गेन वेदकारोऽनुमीयते ।

अभिप्रेतविशेषाणां विपर्यासप्रसङ्गतः ।

वाक्यं हि यत् पराधीनरचनं संप्रदृश्यते ॥

शरीरिणैव तत्सर्वमुच्यमानं विलोक्यते ।

पुण्यपापनिमित्तञ्च शरीरं सर्वदेहिनाम् ॥

एवं पुण्येतराधीनसुखदुःखस्य देहिनः ।

अनीश्वरस्य निर्माणां वाक्यत्वमनुभापयेत् ॥

अपि चैवं प्रमाणात्वं वेदानामपि दुर्लभम् ।

न हि मानान्तरापूर्वे धर्मे तस्यास्ति सभवाः ॥

ननु कथं मानान्तरापूर्वो धर्मः, उक्तं हि साक्षात्करोति धर्मा-
धर्मौ कथमन्यथा तदुपकरणां जगज्जनयति इति,

सत्यमुक्तं दुरुक्तं तद् विश्वस्य जगतो न हि ।

विद्यते कोऽपि निर्माता येनैवमपि कल्प्यते ॥

विचित्रसन्निवेशत्वयुतया यदपि साधितम् ।

तत्रोच्यते त्रिधा भावा लौकिकैः परिलोकिताः ॥

प्रत्यक्षदृष्टकर्तारः केचिदेते यदादयः ।

अविद्यमाननिर्माणास्तथाऽन्ये गगनादयः ॥

सन्दिह्यमाननिर्माणाः केचिद् विश्वम्भरादयः ।

तत्र मयमसन्दर्शितराशिद्वयेऽनवकारा एवेश्वरव्यापारः ।
अद्यवदेव विन्धम्मरादयः प्रमप्रीप्तागन्तुभोपययापचययोर्न
युगपदुदयविलयमागिन ईदृजोत्पत्तिमद्भौ मीमांसकानामपि
सम्भवावेवेति सिद्धसाधनेत्वम् ।

पुद्गिमत्कर्तृता याऽपि मयासेन समर्पिता ।

साध्यते साऽपि सिद्धैव पुद्गिमन्तो हि चेतना ॥

यागादिमि स्वभोगाय तच्चदुत्पादयन्ति न ॥

पुक्तचोभयसिद्धाना तत्राधिष्ठानकल्पनम् ।

वयञ्च योगदानादि साक्षात्कर्तुं क्षमा यतः ॥

कर्मणः शक्तिरूप यदपूर्वादिपदास्पदम् ।

भाभूत् प्रत्यक्षता तस्य नित्तेनाध्यक्षितेन न ॥

न खलु कृतालादयः कुम्भादिकार्यभारिष्मन्मना तदुपादानो-
पकरणभूतमृष्यवक्रादिकार्योत्पादनशक्तिं साक्षात्कृत्य तच्चदार-
मन्ते ।

यदि परं शक्तिमविदुषामभिलपितसाधनाय तदुपादानादिव्य-
वहारोऽनुपपन्नः इदं तु नित्यागमजन्मना मत्पयेन संप्रत्याफलित-
यागादितच्चदुत्पादनपात्वा पुण्यास्तैरेव विन्धम्मरादिभाव-
नाविर्भावयन्ति,

तथा च ।

मत्पक्षमकृतिरुणः कर्मकरणप्रवीणो ।

नेवान्यः क्षम इति च नास्त्यत्र नियमः ॥

अपश्यन्नेवार्थं मकृतिरुणो स्वात्ममनसि ।

ननु ज्ञाने कर्त्ता भवति पुरुषस्तत्कथमिव ॥

विनाशीदं विन्धु जगदवयवित्वादिति च यत् ।

वलीयः मत्पक्षमतिवृत्तसत्त्वेन यदसत् ॥

स एवायम्भेरुद्विसकरविश्वञ्च तदिदम् ।

धरित्री सैवेति स्फुटमिह यतोधीरुदयते ॥

शक्नोति हि प्रत्यभिज्ञैव समस्तकालसम्बन्धमेषामवगमयितुं,
सन्ति हि पूर्वापरकालयोरपि तादृशाः पुरुषाः प्रादुःपन्ति
येषामीदृशप्रत्ययाः, प्रयोगश्च भवति ।

महीशैलपतङ्गादिप्रत्यभिज्ञानवन्नरः ।

अतीतकालः कालत्वादिदानीन्तनकालवत् ॥

एवमनागतेऽपि प्रयोगो दर्शयितव्यः ।

न चेदृशप्रयोगेण धटादेरपि निश्चयता ।

प्रसज्यते यतस्तत्र प्रत्यक्षौ भङ्गसम्भवौ ॥

विरोधे सति येनात्मा हेतुना नैव लभ्यते ।

न लभ्यते विरोधेऽपि तेनात्मेत्यस्त्यसम्भवः ॥

महत्त्वे सति स्पन्दमानत्वयुक्त्या

जगज्जन्मभङ्गश्च यः प्रत्यपादि ।

स च प्रत्यभिज्ञावलध्वराहेतुर्न

हृद्यत्वमद्य प्रपद्येत युक्त्या ॥

अपि च धर्मिविशेषविरुद्धश्चायं हेतुः कार्यत्वादिति कार्यत्वं
हि स्वभावदृष्टविग्रहवत्त्वानाप्तकामत्वानीश्वरत्वासार्वभ्यादिव्याप्ति-
वित्युपयुक्ततरानेकविशेषानुपक्तं कथमिव तत्प्रत्यनीकभूताशरीर-
निश्चयतृप्तसर्गज्ञत्वाच्चभिमतविशेषान् साध्यधर्मिण्यवगमयति, स्व-
शरीरप्रेरणामपि शरीरसम्बन्धासमवायिकारणाकप्रयत्नवतो नान्यस्येति
न कथंचिदशरीरिणः कर्तृत्वसंभवः ॥

अथैतद्दोषहानाय देहवानित्युपेयते ।

स देहो जन्मवान् मा वा जन्मवत्त्वेऽनवस्थितिः ॥

नित्यत्वेऽवयवित्वञ्च स्यादनैकान्तिकन्तव ।

यदप्येतेऽप्योचन्निफरणासिद्धान्तप्रलतो-
विशेषास्तिथ्यन्तीत्ययमपि च पन्था न यदते ।
स हि न्यायो जीवेदपि यदि च मानान्तरकृतो
विरोधोऽस्याष्टः पुनरपि विरोधः स्फुटतर ॥

ननु च अवप्रताविनाभावनियममपि यदि न विश्वम्भरादि-
बुद्धिमन्निमित्ततामवगमयति मत्पस्तिमितस्तर्धनुमेयव्यवहारः, मयाव-
गमयति, अवगमयत्येवासावखिलत्रैलोक्यनिर्माणमवीक्ष्यन्तमपि
पक्षारं, न द्रष्टो नावगमयतीति किन्तु पाचन्तो विरोधाः ज्ञासि
मह्यसमयसंविदिता* तानप्यविरोधेणोपस्थापयतीति ।

न च तावताऽतिमसङ्ग मयाणान्तरगोचरे हि लिङ्गिनि
लिङ्गवलादापततोविपरीतविरोधोस्तत्प्रमाणमेव प्रतिगृह्णादि अत्र
पुनरतिपतितमानान्तरकर्मभावे भगवति सिपाधयिपित पाचन्तोऽव्य-
व्यतिरेकावधारिताविनाभावभाजो धर्मास्तानप्यविरोधेणोपस्थापय-
तीति, तथा च माङ्गलानिकद्वर्तिदूर्वाङ्कुरादिष्वनवसितपुरुषव्यापार-
जन्मस्वनैकान्तः, तत्राप्यतीन्द्रियपुरुषाधिष्ठानकल्पना कल्पनामानमेव ।

क वा देशे तिष्ठन्ननवरश्चक्षुः किमिति वा ।

कदा वा निश्रोपञ्जनमति तदेतद्विदुस्तु ॥

कचिच्छिष्टमिष्टं किमपि फलमुद्दिश्य करणैः ।

कदाचिद्यत्किञ्चिज्जनयति कुलालादिरखिलः ॥

कृतार्थत्वात्क्रोडा न च भवति हेतुर्यदि खलु ।

स्वभावस्वातन्त्र्यं प्रकटितमहो सम्प्रति विमो* ॥

अभिभेत् किञ्चिद्यदयमसमीक्ष्यैव कुरुते ।

जगज्जन्मस्येममविलयमहायासमवराः ॥

अनुकम्पाप्रयुक्तेन सृज्यमानाश्च जन्तवः ।

सुखिनः किञ्च सृज्यन्ते तत्कर्मापेक्षया यदि ॥

ततः स्वतन्त्रताहीनिः किञ्च तैरेव हेतुभिः ।

उपपन्नेऽपि वैचित्र्ये किन्तत्कल्पनयाऽनेया ॥

अतो नास्ति तादृशः पुरुषः यस्समस्तजगन्निर्माणाक्षमः
साक्षात्कृतधर्माधर्मो वेदानारचयति ।

अपि च यदि वेदाः केनचिदसृज्यन्त ततस्तेनाभी विरचिता
इति तत्कर्ता स्मर्येत ।

न च जीर्णकूपादाविवास्मरणां युक्तं, युज्यते हि तत्र
प्रयोजनाभावात् कर्तुरस्मरणां, वेदे त्वनेकद्रव्यत्यागात्मकबहुतरा-
याससाध्यानि कर्माणि प्रत्ययिततरनिर्मातृस्मरणमन्तरेण के वा
श्रद्धाधीरन्, तथा हि नित्या वेदाः अस्मर्थमाणास्मरणार्हकर्तृकत्वाद्
ये यथोक्तसाध्या न भवन्ति ते यथोक्तसाधना अपि न भवन्ति
यथा भरितादयः, अमी तु यथोक्तसाधना इति यथोक्तसाध्या एव,
तस्मादपौरुषेया वेदा इति ।

स्वसिद्धान्ताभिनिवेशव्यामुग्धबुद्धिभिरभिहितमिदम् । यदनु-
भवनिवन्धनं वेदप्रामाण्यं तदनुभवनिवन्धनं पञ्चरात्रप्रामाण्यमिति ।

ननु च किमिदमपौरुषेयत्वं वेदानां, यदि नित्यवर्णारब्धत्वं
समानमिदं पञ्चरात्रतन्त्राणाम् ।

अथ पदानां नित्यता, सापि समानैव, न चानुपूर्वी नित्यता,
न हि नित्यानामानुपूर्वी स्वभाव उपपद्यते, उच्चारणानुपूर्व्यादानु-
पूर्वी वर्णानामिति चेत् सा तर्हि तदनित्यत्वादेव अनित्येति कः
खलु विशेषः पञ्चरात्रश्रुत्योः ।

अयमेव विशेषो यदेकत्र स्वतन्त्र एव पुरुषस्तां तामानुपूर्वी
रचयति इतरत्र परतन्त्रो नियमेन पूर्वाध्येतृसिद्धामेव विवक्षति,

क्रमावान्तरजातिव प्रत्यभिज्ञापलमतिष्ठिता नापलापमर्दतीत्यलं
मविस्तरेण ।

सिद्धमिदं न विलक्षणापुरुषानुभवनिबन्धनमामाद्यवर्णनं
साधीय इति ।

यतो न साक्षात्कृतपुरुषपापः पुमान् प्रमाणात्मतिपक्षसत्त्वः ।

अतो जगन्मोक्षयितुं प्रणीतं नरेण केनापि हि तन्त्रमेतत् ॥

ननु च केवलवर्कवलादय यदि सिपाद्यपिपापदभीश्वर ।

भवतु नाम तथा सति दूषणं श्रुतिरिरम्भितो हि महश्चरः ॥

यदा तु सकलश्रुतनिर्माणक्षमसर्वज्ञसर्वेश्वरपरमपुरुषमतिपाद-
कानि नित्यागमवचनान्येव धुलक्षुपलभ्यन्ते कथं तदा तदनुभव-
मूलस्मरणमामाद्ययानङ्गीकरायम् ।

न च परिनिष्ठतवस्तुगोचरतया तानि प्रमाणाभ्यामात्मतिपतन्ति
सादृश्यामपि प्रमाणान्तरसम्भेदातिदूरगोचराणां पौरुषेयवचसा
स्वरससमासादितमामाद्यवारण्यायोगात् ।

न च सिद्धे वस्तुनि साधकप्राथम्यकार्योपनिपातसम्भव-
प्रसक्तोर्मावितानुवादविपर्ययपर्यालोचनया तद्विशेषवचसः प्रामाण्य-
प्रत्युक्तिः कार्यनिष्ठस्यापि तत्प्रसङ्गात्, कार्यमपि हि मानान्तरयेद्यमेव
लौकिक समिदाहरणादि, तच्च मानान्तरेशापि येषामोदनपाक-
वदित्प्रसङ्गमात्रम् ।

अथ विलक्षणाभिहोत्रादिविषयकार्यस्यासम्भावितमानान्तरतया
तत्प्रतिपादयद्वचः प्रमाणं, इत्तं तर्हि निरतिशयावबोधैर्निर्यमहा-
नन्दसन्दोहवपुषि भगवति न मानान्तरगन्धसम्बन्ध इति सर्वं
समानमन्यत्राभिनिवेशात् ।

अपि च प्रवृत्तप्रमाणांतरमपि स्वगोचरं तद्गोचरतया नाव-
भासयतीति परमपि प्रमाणाद्येव कुतस्तदुपनिपातसम्भावनाञ्जु-
वादत्वं, कथं वा प्रत्यस्तमितसमस्तपुरुषाशयदोषसंस्पर्शानित्यागमभुवः
प्रत्ययस्य पूर्वोपभर्दकतयोन्नीयमानस्य सम्भाव्यमानविविधविभुवैः
प्रमाणांतरैरपवादापादनमिति यत्किञ्चिदेतत् ।

इत्थञ्च श्रुतिशतसमधिगतविविधबोधैश्वर्यादिवैभवे भगवति
सामान्यदर्शनावसितासार्वक्ष्यविग्रहवत्तादयो दोषा नावकाशमश्नुवते
हुतशुजीव शैत्यादयः ।

ततश्च ।

श्रुतिभूद्वि प्रसिद्धेन सर्वज्ञेनैव निर्मितम् ।

तन्त्रं मिथ्येति वक्तुं नः कथं जिह्वा प्रवर्तते ॥

अहो मन्दस्य मीमांसाश्रमहानिर्विजृम्भते ।

मीमांसामांसलञ्चेतः कथमित्थं प्रमाद्यति ॥

कार्ये भानान्तरापूर्वं समस्तं वैदिकं वचः ।

प्रमाणादिति हि प्राज्ञाः मन्यन्ते मान्यबुद्धयः ॥

पदानां तत्परत्वेन व्युत्पत्तेरवधारणात् ।

न खल्वन्यपरे शब्दे व्युत्पत्तेरस्ति सम्भवः ॥

तथा हि वृद्धयोर्व्यवहरतोरेकतरवृद्धप्रयुक्तशब्दश्रवणसमनन्तर-
जनितान्यतरवृद्धसमवेतचेष्टां दृष्ट्वा अन्यथाऽनुपपत्त्युन्नीयमानां शब्द-
शक्तिस्तदुपपादकार्यपर्यवसायिन्येवावसीयते, प्रतीता हि स्वकार्य-
सन्ताने कार्यसंविदेव तत्तद्विशिष्टचेष्टाहेतुतया तदयमिहापि तादृशीं
प्रवृत्तिं पश्यन्नेवमाकलयति । नूनमितरसकाशादस्य कार्यसंविदा-
विरासीत् यद्यमेतदनन्तरं प्रवर्तते इति, एवं च समस्तव्यवहारानु-
गतप्रवृत्तिनिमित्तकार्यप्रतिपादनपरतया व्युत्पत्तेः शब्दे यत्पदावा-

पोद्धारानुयायिनोवेर्ज्यमाणास्ते प्रथमावगतमथानभूतकार्यानुगुणतया
तैस्तैरभिधीयन्ते इत्यध्यवस्यति, तत्र च लिङादयोऽप्यभिचरित
कार्यसंविदः कार्यसरोरमेव साक्षात्समर्पयन्ति लिङादयस्तु तदपेक्षि-
षाधिकाराद्यनुपपत्तिपादनमुत्तेन तत्समन्वयमनुभवन्तीति ।

न च पुत्रजननादिस्वरूपावेदनपर्यवसायिनः पदनिवयस्या-
धिरलपुलकोदयवदनविकासादिभिरभिमतसुतजन्मादिमतिपादनशक्ति-
निश्चयः अजातातिष्ठचमप्युत्पन्नविविधहर्षइतूपनिपातेष्वप्युपेति निर्णय-
प्रतिपक्षमशक्यत्वात् ।

एतेन व्युत्पन्नोत्तरपदसमिन्प्रादुर्भवमाननिर्देशोऽपि कार्येदम्पर्य-
धिरहितपदशक्तिनिश्चयमतिविधिरनुसंधातव्यः ।

पदान्तराणि यादृङ् व्युत्पद्यन्ते च तादृशम् ।

इदञ्च पदमित्येव तत्र व्युत्पद्यते नरः ॥

तानि कार्यान्वितस्वार्थधीयकानीति साधितम् ।

अयं सद्बुद्धिहेतुत्वात् प्रामाण्यं भूषणोचरम् ॥

इष्यते तदनेकान्तं पदेऽपि न शोभते ।

अयं तत्परता हेतुस्तवथ स्यादसिद्धता ॥

न सकार्यरूपे वस्तुनि कचिदपि शब्दो बुद्धिः प्रयवस्यति ।

याः पुनर्लौकिकशब्दयवगासमनन्तरमाविन्योऽवयावगतवस्ता
भानुमानिकयोऽभिहिताः न शब्द इत्युपपद्यत एव तासामतत्पर्य-
वसानम् ।

यदि तत्परतामाहः शब्दानां नैव विद्यते ।

अभिहोत्रञ्छुहोतीति विधिः कस्मादुपेयते ॥

अयं तत्र प्रमाणात्वे संसृजेऽपि च तावता ।

पुरुषार्थत्वतामाय विधिरभ्युपगम्यते ॥

तदसन्न प्रमाणानां प्रयोजनवशानुगा ।

प्रवृत्तिः किन्तु तन्मूलः प्रयोजनपरिग्रहः ॥

न खलु कनकमभिलषतः शिलावलोकनमनभिमतमिति
कनकावलोकनताऽऽश्रयितुमुचिता ।

तात्पर्यमेव शब्दानां यावत्कार्थं न कल्पितम् ।

न तावद्गर्तमानादि निर्देशे विधिकल्पनम् ॥

एवञ्चोपनिषदाभ्यः तत्रतत्राध्यायमानज्ञानोपासनादिविधिशेष-
तयाऽर्थो व्याकरणीयः, तदयमर्थः सर्वज्ञमानन्दमात्मानं जानीयात्
इति ।

न च तावता स्वरूपमपि सिध्यतीत्यध्यवसेयम् असत्येव
रूपे तादृशि तथा विधानोपपत्तेः । यथैतदपितर्येव पितरञ्जानीया-
दिति तथा चानुद्गीय ओङ्कार उद्गीथविधानमिति ।

यानि पुनरात्मसत्यत्वनित्यत्ववादीनि वाक्यानि तान्यविशेषित-
कालकर्मविधानाद्विषयभावाभ्युभिकफलभोगोचितचेतनकर्तृप्रतिपादन-
पराणि अतो न किञ्चिदपि वचो भूतेऽर्थे प्रमाणम् ।

अतः *सर्वार्थवादानामपि परिनिष्ठितरुद्रोदनादिप्रतिपादन-
परतावारणोपपादनेन विदूरतरवर्त्तिविधिपदान्वयरतावकतयाऽपि
प्रदर्शितः, तस्मादपर्यालोचितपूर्वापरपदतात्पर्याणाभावात्तायातश्रद्धा-
विरचितविग्रहोऽयमुद्ग्राहितः पुरुष इत्यलमतिविस्तरेण ।

सिद्धमिदं न श्रुतितोऽप्यभिमतपुरुषातिशयः सिध्यतीति ।

अपि च भवतु भूतमपि वस्तु शास्त्रस्य विषयः, अथ च
कथमिव चोदनाजनितधियमवधीर्य धर्माधर्मौ विजानाति कश्चिदि-

त्यभ्युपेयते सर्वज्ञता हि प्रसिद्धैरेव प्रमाणैः । यथापद्यमयोऽनवगच्छ-
तोऽपि संगच्छते, न हि तदस्ति वचनं यदस्य प्रसिद्धेषु बहुषुत्पादन
हेतुदानमुखेन सार्धेऽप्येव शायति ।

यद्यपि किञ्चिदभिव्यक्तं तत्रापि परस्परान्वयादनुचितपदार्थ
तदार्थवादस्यैव समर्थनीयं प्रमाणान्तरावगतयोऽन्यत्वादपुनरस्सरी
पदेभ्यो वाक्यार्थबुद्धिरप्यजायमाना प्रथमतरनिपतितापेक्षितप्रमाणा
न्यविरोधे कथमिव जनिमनुभवतीति सम्भावयामः ।

अत्यन्तादिप्रतिज्ञासंगोचरं वचनं यदि ।

प्रमाणी को नु तादात्म्यं विहत्यादित्युपपद्यते ॥

अपि चास्ति नरः कश्चित् तादृशातिराधात्रयः ।

सिपाधयिपितग्रन्थमामाख्यस्य किमागतम् ॥

ननु च तादृशापुरुषेण विरचितमिदमिति पञ्चरात्रगोत्रानु-
सारिणः स्मरन्ति । पातुपता वा किञ्च स्मरन्ति, तैऽपि स्वदर्शना-
दर्शकमस्तिजगदप्यक्षमाचक्षते तत्राज्येऽपि ।

न च सर्वेऽपि सर्वज्ञा विरुद्धार्थोपदेशानुपपद्यते ।

य एव च वादिनामेकस्य वादिनः सर्वज्ञसिद्धौ हेतुर्भवति स
सर्वेषां साधारणः तदिह बहुषु परस्परविरुद्धमर्थमहमहमिकयोप
दिशच्छ कर्तुं सर्वज्ञमप्यवसामः ।

यथाञ्छ ।

सर्वज्ञेषु च श्रूयच्छ विरुद्धार्थोपदेशेषु ।

तुल्यहेतुषु सर्वेषु को नाप्येकोनिरूप्यताम् ॥

इति ।

स्वतन्त्राधिगमाधीनं सर्वज्ञपरिकल्पनम् ।

परस्परवैसीधातात्सर्वाप्रामाण्यमावहेत् ॥

ननु, श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेन वासुदेवेन भाषितम् ।
 कथं तन्त्रान्तरेरेतत् तुल्यकक्षां निवेद्यते ॥
 तथा हि पौरुषे सूक्ते श्रूयते तस्य वैभवम् ।
 पदभ्यां भूमिर्दिशश्चोत्रादित्यादीदन्तथा परम् ॥
 सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् इति, ।
 तथा स ब्रह्मा स शिव इति, तद्विष्णोः परमम्पदम् ।
 न तस्य कश्चित् प्रतिरस्ति लोके
 न चेशिता तस्य च नैव लिङ्गम् ।
 इतीरयन्ति श्रुतयोऽस्य भूतिं
 जगज्जनिस्थेमपिधाचिन्हाम् ॥

विष्णोस्सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितम् ।
 स्थितिसंयमकर्ताऽसावित्याह स्म पराशरः ॥
 इत्थं तमेव सर्वेशं मनुरप्याह तद्यथा ।
 नारायणः परोऽव्यक्तादखण्डमव्यक्तसम्भवम् । इति,
 इत्थं नानाश्रुतिभुनिवचस्सन्ततस्तूयमान-
 ज्ञानैश्वर्यः परमपुरुषः पञ्चरात्रं व्यधत् ।
 तच्चेदेतच्छ्रुतिपथपरिभ्रष्टतन्त्रैः समानं
 पातृत्वेन प्रसजति तदा सोमपरो सुरापैः ॥
 नैतज्ज्यायः किमङ्ग श्रुतिषु भगवतो न प्रसिद्धा विशुद्ध-
 ज्ञानैश्वर्यादिधर्मास्त्रिपुरविजयिनस्तेन यत्किञ्चिदेतत् ।
 यद्वा देवस्स एव त्रिभुवनभवनत्राणविव्वंसहेतुः ।
 वेदान्तैकप्रमाणः कथयति स कथं वेदगोष्ठीवहिःष्ठम् ॥

तथा हि भगवतः पशुपतेरपि सार्वज्यसर्वैश्वर्यावेदिकाः श्रुतयो
 बहुलमुपलभ्यन्ते यस्सर्वज्ञस्स सर्ववित् । तमीश्वराणां परमं
 भहेश्वरम् इत्याद्याः ।

सर्वज्ञेशशब्दो च नतं देवात्पिनाकिनः ।
 उत्पत्तिरात्मया धर्तते सत्यम्-पत्र तद्वति ॥
 किञ्च सर्वज्ञशब्देन सर्वज्ञे प्रतिपादिते ।
 पौनरुक्त्य प्रसज्येत सर्वविद्ब्रह्मण्यस्य च ॥
 अतः सर्वज्ञशब्दोऽयं महादेवैकगोचरः ।
 तथा च स्कन्दलिङ्गादिपुराणानि पिनाकिनः ॥
 उपक्षोणानि सार्वज्ञ्यसर्वभूषणपादने ।
 ततश्च तत्प्रणीतत्वात् प्रामाण्यमनया दितम् ॥
 प्राप्तं पाशुपतं तन्त्रं तन्त्रान्योन्यविरोधतः ।
 सर्वतन्त्रप्रमाणात्त्वविषयोऽस्य प्रसज्यते ॥

अपि च भवतु भगवान् वासुदेव एवोपनिषद्, पुरुष, अथ
 च स कथमिव श्रुतिपरिपन्थितन्त्रमेतत्प्रणयेत्स्युत्मेक्ष्येत य एवमाह
 श्रुतिस्मृती भवैवासे इति ततश्च ।

वासुदेवामिधानेन केनचिद् विप्रलिप्सुना ।

प्रणीतं प्रस्तुतं तन्त्रमिति निश्चिनुमो वयम् ॥

अस्तु वा समस्तजगदध्यक्षो वासुदेव एवास्य तन्त्रस्य
 भयोता तथाऽपि ।

मायामोहनविमर्श्या हरिणा देवद्रुहा संहतिम् ।

हन्तं मोक्षयता ऽहिदान्धमिहितान्मादुर्हि तच्छ्रयना ॥

एव किञ्च नयनयस्त्रिजगत्प्रामाण्यमुद्गाहणम् ।

व्याजह्ने किमिदं न वेति विशये जाते कथं निर्णयः ॥

प्रपुष्टं श्रमपत्रेव व्याजहारेति गम्यते ।

वैदिकैरहोतस्त्वात् तथाऽहोतमसं यथा ॥

वैदिकापरिमहत्वं प्रागेव कथञ्चित् इति, तस्माच्च स्वतन्त्रासु-

भवभूलतया प्रमाणम् ।

नापि मन्वादिस्मरणावदित्यनुपपन्नं पञ्चरात्रस्मरणम् ।
 यदि मन्वादिवदेवः शुश्रूषापरितोषितात् ।
 आचार्याल्लब्धवेदार्थस्तन्त्रमेतदचीकृपत् ॥
 स्वातन्त्र्यकल्पनाऽधुष्य व्यर्था मिथ्या तथा सति ।
 अनधीतोऽपि वेदोऽस्य प्रतिभातीत्यलौकिकम् ॥
 अत्र बार्त्तिककारेण ये दोषास्समुदीरिताः ।
 ते च सर्वेऽनुसंधेयाः पुरुषातिशयादयः ॥

किञ्च ।

शैवं पाशुपतञ्चैव बौद्धमभ्यार्हतं तथा ।
 कापालं पञ्चरात्रञ्चेत्येवं पाषण्डता स्मृतेः ॥
 वैदिकं तान्त्रिकं चेति विभागकरणादपि ।
 गम्यते पञ्चरात्रस्य वेदवाह्यत्वनिश्चयः ॥
 शैवं पाशुपतं सौम्यं लागुञ्च चतुर्विधम् ।
 तन्त्रभेदः समुद्दिष्टः सङ्करं न समाचरेत् ॥ इति ।

तथा ।

भाक्तं आगतञ्चैव सात्वतं च त्रिधा मतम् ।
 इत्येवं तन्त्रभेदोक्तिः पञ्चरात्रेऽपि दृश्यते ॥

किञ्च ।

श्रुतिस्मृतिप्रतिक्षिप्तजीवजन्मादिगोचरम् ।
 न्यायहीनं वचस्तथ्यमिति हास्यमिदम्भहत् ॥

तथा च श्रुतिः अविनाशी वा अरेज्यमात्मा अनुच्छित्तिधर्मा
 मात्रासंसर्गस्तस्य भवति इति तथा जीवापेतं वाव किलेदमिन्नयते
 न जीवो म्रियते इति ।

स्थादेतत् उच्छेदाभावमात्रप्रतिपादकेमेतद्वचनं न जन्माभाव-
 भवगमयतीति ।

न, मनुष्येदामिधानेन जन्माभावोऽवसीयते ।

न ह्यस्ति संभवो भावो जातो नैव परेऽपि ॥

ननु च, सदेव सौम्येऽपि सत्यन्तावधारणात् । मारु
सृष्टिकालाज्जीवानामभावोऽवश्यमप्येते ।

यदि जीवा पृथग्भूता मारु सृष्टे स्य परात्पत् ।

कथमेतत्सदेवेति सदेवत्वावधारणम् ।

अत्रोच्यते सदेवेति सत्यन्तावधारणम् ।

तस्मिन्सृष्टितत्वात्तन्मयुषिय ममृनिगोचरम् ॥

पर्युदासिष्यताज्जेन वचसा चेतनो यन्ति ।

गगनादेरिवास्यापि जननं निरदेक्ष्यते ॥

न च निर्दिश्यते तेन न जीवो जनिष्येति ।

तत्तेनोऽष्टमतेऽप्यादा जीवसर्गो हि न युतः ॥

ननु च यतो वा इमानि भूतानि इत्यत्र जीवानामेव जननं
जीवनमायणामिसंयेश्वरानि प्रतीयते ।

तथा हि भूतशब्दोऽयं जीवानामभिधायकः ।

आमयन् सर्वभूतानोत्प्रेषमादिष्टु दशनात् ॥

जीवन्तीति हि शब्दोऽयं जीवज्जावन्त्यते ।

तेन जायन्त इत्येवम् श्रूयते जीवगाचेरम् ॥

तदिदमनुपपन्नं भूतशब्दो विहायः—

पवनहुतस्रग्भोगेदिनीषु प्रसिद्धः ।

पदमिदमितरस्मिन्नुदाहारादृष्टिं तेषां

बहुविधपरिणामो गीयते जीवनञ्च ॥

प्रथममधिगता ये स्वादयो भूतशब्दाः

तदनुगुणतयाऽर्थं वक्ति जीवन्ति शब्दः ।

यदि च स्रवति जीवं भूतशब्दस्त्वेदानी-

सपि वदति तदीयञ्जन्म देहानुबन्धि ॥

अतो जीवपरत्वेऽपि भूतशब्दस्य युज्यते ।

जायन्त इति शब्दोऽयं गौर्जातो गच्छतीति वत् ॥

तथाजोह्वेक इत्याद्याः श्रुतयोऽन्याश्च सन्ति नः ।

जीवानुत्पत्तिर्वादिन्यस्तथा भगवतोवचः ॥

प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्वयनादी उभावपि । अजो नित्य-
इशाश्वतोऽयं पुराणः । न जायते म्रियते वा कदाचित् । इत्यादि ।

न्यायश्च ।

विवादाध्यासितो जीवो न जातु जनिमृच्छति ।

द्रव्यत्वे सत्यमूर्त्तत्वाच्चिद्रूपत्वात्परात्मवत् ॥

पश्यन्तः पौरुषेयत्वे दूषणान्युक्तया दिशा ।

अनन्यगतयः केचित् तन्त्रं नित्यमतिष्ठिपन् ॥

तदेतत् स्यहृदयनिहितविशदतरङ्गैरभरणप्रतिहतमभिधीयत
इत्युपेक्षणीयम् ।

किञ्च ।

इत्थं पाशुपतादीनां न्यायः किं दण्डवारितः ।

तथाऽस्त्विति यदि ब्रूयाद् व्याधातस्स्यात् परस्परम् ॥

सर्वलोकप्रसिद्धा च वासुदेवप्रणीतिता ।

न हातुं शक्यते यद्वद्वेदस्यापौरुषेयता ॥

अथो कश्चिद् ब्रूयादनुदयविपर्यासविशयैस्त्रिरूपे प्रामाण्ये
कतरदिह जोधुष्यत इति । स वक्तव्यः किन्तु त्वदभिलषितं
लागुडमते तदेवेति ज्ञात्वा नियमितमदशशाम्यतु भवान् ।

तदेवमुदीरितन्यायश्रुतिरगृतीतिहासपुराणन्यायविरुद्धाभिधानेन,
समस्तशिष्टजनपरिग्रहविरहेण च, स्वर्गापवर्गावसानोपदेशव्याजेन
केनापि जगद्व्यप्यितुं विरचितानि पञ्चरात्रतन्त्राणीति मन्यामहे ।

ईदृशापस्मृतिविषयमेव तद्वचः ।

या वेदवाद्याः स्मृतयो याश्च काथे कुरष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥

इति ।

ईदृशदुर्भागानुगामिन एव तेऽपि एषा वाद्भात्रेणापि भर्चनं
निषिध्यते, चेत्तच्च ।

एत एव च ते येषां वाद्भात्रेणापि नार्चनम् ।

पापविद्वानो विकर्मस्वान् वैडालप्रतिकान्छन्तान् ॥

हेतुकान् विकर्मस्वींश्च वाद्भात्रेणापि नार्चयेत् ।

इति ।

इत्युपन्यस्तया नीत्या पञ्चरात्रमरोपतम् ।

अममायमिति प्राप्तमेव प्राप्तेऽभिधीयते ॥

विवादाध्यासितं तन्त्रं ममायमिति गृह्यताम् ।

निर्दोषज्ञानगन्धत्वाज् व्योतिष्ठोमादिवाच्यवत् ॥

न तावदनुमानेऽस्मिन् न्यायशास्त्रपरीक्षिताः ।

दोषा मृगयितुं शक्यास्तत्र पक्षः परीक्ष्यताम् ॥

पक्षो नाम प्रतिज्ञाड्यः स च सिद्धेन केनचित् ।

स्वयं सिद्धो विशिष्टस्तन् यः साधयितुमोक्षितः ॥

तत्र न तावदप्रसिद्धविरोधता. पक्षः, आमामयनाम्नः पदार्थस्य
अमयवासिसिद्धत्वात् प्रत्यक्षादौ, नाप्यप्रसिद्धविरोधः पञ्चरात्र-
शास्त्रस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्, नापि सिद्धसाधनः, अस्तुवशात्
आमामयस्य प्रतिवादिनोऽसिद्धत्वात्, न च प्रत्यक्षविरुद्धः
अमामायस्यातीन्द्रियत्वात्, नाप्यनुमानविरुद्धः, अनुपलम्भनात् ।

ननुपलम्भत एवानुमानम्-पञ्चरात्रशास्त्रममायाम् वेदवाद्य-
त्वात् बोद्धागमवत् ।

अत्र ब्रूमः कतरदिहाप्रामाण्यं सिपाधयिषितं यदि ज्ञानानु-
त्पत्तिलक्षणां ततः प्रत्यक्षविरोधः, प्रत्यक्षं हि विदितपदतदर्थसङ्गतेः
श्रोतुः पञ्चरात्रशास्त्रवाक्यश्रवणसमनन्तरमुपजायमानं तदर्थविषयं
ज्ञानम् ।

नापि संशयलक्षणां तत एव विरोधात् न खलु “पञ्चमध्ये
चतुर्बाहुं पूजयेत्पुरुषोत्तमम्” इतीदं वचनं पूजयेन्न वेति संशयितं
प्रत्ययमुत्पादयति, नापि विपर्ययलक्षणां योभ्यानुपलम्भाभावात्,
अनागतविपर्ययोत्प्रेक्षायाः प्रत्यक्षविरोधात् अशेषव्यवहारोच्छेद-
हेतुत्वाच्च, प्रपञ्चयिष्यते चैतदुपरिष्ठात् ।

आगमविरुद्धञ्च ।

पञ्चरात्रागमे स्वार्थस्तथैवेत्यवबोधनात् ।

अथ तस्याप्रमाणात्वे तद्विरोधो न दूषणम् ॥

हन्त एवं सति तदप्रामाण्येऽनुमानप्रामाण्यम् अनुमानप्रामाण्ये
तदप्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयणम् ।

अपि च किमिदं वेदबाल्यत्वं यदि वेदान्यत्वं ततः प्रत्यक्षादि-
भिरनैकान्तः । अथ शब्दत्वे सतीति हेतुर्विशेष्यते ततो निग्रहस्थानं,
यथाऽऽहुः निर्विशेषहेतुप्रयोगे पुनर्विशेषणोपादानं निग्रहः, इति,
अनेकान्तिकश्च मन्वादिवाक्यैः ।

अथैतदोपहानाय वेदबाल्यत्वशब्दतः ।

आवेदमूलतां मन्द मन्यसे किञ्चु तार्किक ? ॥

तेनाथमर्थः शब्दत्वे सत्यवेदमूलत्वादिति, ततो वेदैरनै-
कान्त्यम्, अथवा अवेदत्वे सति शब्दत्वे सति अवेदमूलत्वादिति
हेतुः, तथापि ।

सन्ति नद्यास्तटे वृक्षा इत्याद्याप्तोपदेशनैः ।

अवेदमूलैर्दुर्वारमनैकान्त्यं प्रसज्यते ॥

अथ अवेदत्वे सति शब्दत्वे गति कार्यविपर्यत्ये सति अवेदमूलत्वं हतुः, अत्रापि अजायं वन्मन्त्रीयादित्यादौ व्यभिचारिता ।

अथोक्तविशेषणविशिष्टत्वे धर्मात्मविपर्यत्येऽपि सत्यवेदमूलत्वादिति हतुः, ततो भागासिद्धो हतुः, न हि पञ्चरात्रशास्त्रं कृत्स्न धर्माधर्मविपर्यम् । अक्षविपर्यागात्मेव वचसा नाहुल्यात् ।

अथ प्रमाणांतरायोग्यार्थत्वे तर्तीति विशेषः तत्रापि सैवा सिद्धिः, भगवत्प्रत्यक्षस्य धर्माधर्मादिसमस्तवस्तुगोचरस्य श्रुतिरातमसिद्धत्वात् तर्गतदनन्तरमेव उच्यते, तदलमनेनाशिक्षितानापादमतानामप्रतिष्ठितप्रतिभाविनृम्भितेन ।

संशोभमानान्यप्यनुमानान्तराणि परस्तादुपन्यस्य निरस्यन्ते अतो नाटुमानविरुद्धः पक्षः ।

नाप्यागमविरुद्धः पञ्चरात्रशास्त्रमाभास्यप्रतिपादकस्य इदम्भोपनिषदम् इत्याद्यागमरातस्य प्रदर्शयिष्यमाणत्वात् ।

स्ववचने—स्वाम्युपगम—सर्वलोपमसिद्धिविरोधापराधविरोधप्रकारास्त्वनाराङ्गनीया एव, तथा हि न तावत् स्ववचनविरोधः, स हि त्रेधा वृत्तिमात्रविरोधः, धर्माक्तिविरोधः, धर्म्युक्तिविरोधश्चेति, तत्र न तावदुक्तिमात्रविरुद्धोऽयं पक्षः, न हि पञ्चरात्रशास्त्रं प्रमाणाभिसि प्रतिज्ञावचनं स्वार्थं व्याहन्ति यथा यावज्जीवमहं मौनी इति, नापि धर्मोक्तिविरोधः, न हि प्रामाण्यं पञ्चरात्रोद्देशेन विधीयमानं पक्षं प्रसिद्धिपति सर्वव्याख्यानामिव भिष्यात्ववचनम्, नापि धर्म्युक्तिविरोधः, सत्यपि धर्मिणि धर्मान्वयस्याऽविरुद्धत्वात्, न हि जननीत्वमिव धन्यात्वेन पञ्चरात्रशास्त्रत्व प्रामाण्येन विरुद्धम्,

न हि विवादाध्यासितस्य प्रामाण्यप्रतिज्ञाने तत्र श्रुत्युक्तधर्मिविशेष-
विरोधः ।

विहितहिंसानामिवाधर्मत्वप्रतिज्ञाने विवादाध्यासस्योपलक्षत्वात्,
अतो वा नागमविरोधः, तदेवं प्रतिपन्नः पक्षः ।

नापि हेतोरनैकान्तिकत्वादयो दोषाः । तथा हि न तावदनै-
कान्तिकः, स हि द्वेधा साधारणासाधारणभेदात् यथा पृथिवी-
नित्यत्वसाधने प्रमेयत्वं साधारणः, असाधारणस्तत्रैव गन्धवत्त्वं,
तत्र न तावन्निर्दोषज्ञानकारणत्वं प्रमाणाप्रमाणासाधारणं येन
साधारणानैकान्तिकं स्यात्, न हि निर्दोषज्ञानकारणत्वमप्रमाणा-
भूतविप्रलम्भकवचनादिषु विपक्षेषु दृष्टचरम् ।

नाप्यसाधारणः ज्योतिष्टोमादिवाक्यदृष्टान्ताभिधानेनैव सप-
क्षान्वयस्य प्रदर्शितत्वात् ।

नापि विरुद्धः, विपरीतव्याप्त्यभावात्, न हि निर्दोषज्ञान-
कारणत्वमप्रामाण्येन व्याप्तम् ।

न च कालात्ययापदिष्टः, प्रत्यक्षविरोधाभावात् आगमानु-
गुण्याच्च ।

न चासिद्धत्वम्, असिद्धिर्हि आश्रयतः स्वरूपतो वा न
तावदाश्रयासिद्धिः, पञ्चरात्रशास्त्रस्याश्रयत्वात्, नापि स्वरूपासिद्धिः,
सोऽपि त्रेधा अज्ञान-सन्देह-विपर्ययभेदात्, न तावदज्ञानासिद्धिः,
तत्प्रतिपादकशब्दोच्चारणात्, नापि संदिग्धासिद्धिः, निर्दोषत्वस्य
वादिनः स्वयं सिद्धत्वात्, प्रतिवादिनोऽपि दोषानुपलम्भादेवाना-
याससिद्धत्वात्, विपर्ययासिद्धिस्तु दूरोत्सारितैव ।

तनु कथं पौरुषेयत्वसामान्यादापतन्ती दोषसंभावना अपनीयते

पञ्चरात्रमन्त्राणां कार्यं वाक्यत्वसामान्यानापत्तन्ती यदनु सा वार्यते,
अपौरुषयत्वादिति चेत्तदिहापि सर्वज्ञावाप्तकामपरमपुरुषप्रणीततत्वे-
त्यवगम्य शाम्भुत्वमवान् ।

एतदुक्तं भवति ।

नैव शब्दे स्वतो दोषा प्रामाण्यपरिपन्थिनः ।
सन्ति नित्यं स्वतस्तस्य प्रामाण्यत्वमिति स्थितिः ॥
वक्तुरागयदोषा केचिच्चदोषयते ।
अक्षुत्स्यमेवैति मातङ्गयुयमित्येवमान्निषु ॥
मस्तुतमन्यसद्वर्मे वक्तुरागयगामिनीम् ।
दोषग्रस्तं त्रयीमूर्द्ध्वनिरेवारमाष्टिं न ॥
वदन्ति खलु येदान्ता सर्वज्ञ जगत पतिम् ।
महाकाशगिरिः तस्मिन् विमलम्भान्य ५४म् ॥

ननु च ।

सिद्धे वस्तुनि शब्दानां प्रामाण्यं नेत्यवान्निषम् ।
तत्परेषु प्रयोगेषु व्युत्पत्त्यग्रहणादिति ॥
तदसत्सिद्धमप्यर्थमाचक्ष्णाः प्रयोगतः ।
लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते शक्तिं कार्यपरादिव ॥

अथ पुनरुक्ते जात इति वचनप्रवृत्त्यानन्तरजनितविराष्टवदन
विकासावसानसमनन्तरं हृष्टोज्यमिति प्रतिपन्न इयोज्य मियार्याव
गमनिबन्धन इति स्वात्मन्याकलयन् मन्त्रमद्वयस्यापि तन्निरन्धनमेव
हर्षमनुमिमानस्तद्भावमामितया शब्दस्यैव मियार्यावबोधकतामध्य
वस्यति ।

तत्राप्यतीतानागतदिभेदमिभेषु हर्षहेतुप्राप्तवमानेषु कस्य
वक्ताऽयमिति विचिकित्सोदये सति ।

तदनन्तरसंजातजातकर्मावबोधतः ।

तद्धेतुभूतः कोऽपीति निश्चिन्वन्नात्मनः पुरा ॥

कर्तव्यं जातकमेति प्रतीतेः किन्तु कारणम् ।

प्रतीतं प्रियमित्येवं विमृशन्नवगच्छति ॥

पुत्रजन्मैव तैवान्यदिति व्युत्पित्सुरभक्तः ।

तत्र च ।

आदापोद्धारभेदेन पदानां शक्तिनिश्चयः ।

उपपद्यत इत्येवं सिद्धासिद्धार्थवाचिता ॥

ननु न तद्भावभावितामात्रेण कार्यकारणभावः, अति-
भसङ्गात् ।

न च जातकर्मकर्तव्यताऽवगतिर्नियमेन प्रियार्थावगमपुररसरी,
दृश्यते हि कुटुम्बभरणायासविदूयमानमनसोऽप्रीतिपूर्विकापि तत्क-
र्तव्यतावगतिः, कार्यावगतिः किं शब्दकारणिका दृष्टा येन
गामानयेत्यादौ गवानयनादिकर्तव्यतावगतिः शब्दकारणिकाऽ
भ्युपेयते ।

अथ आकस्मिकत्वानुपपत्तेः सन्निहितशब्द एव तदवगमहेतु-
रिति चेत् समानोऽयं विधिरितरत्रापि ।

यापि प्रवृत्तिहेत्वर्थप्रतिपादकता क्वचित् ।

लिङ्गादिप्रत्ययावापहैतुकी सावसीयते ॥

यश्च कार्यपरतामेवाखिलपदानामातिष्ठते, तेनाप्यावापोद्धार-
विनिर्द्धारितासंसृष्टशरीराणामेव गवाश्वादीनां तत्पदार्थता समर्थनीया,
समर्थ्यमानापि कार्यान्वयिन्येव समर्थ्यत इति चेत् अलं व्यसनेन
अन्यान्विताभिधानेनापि व्यवहारोपपत्तेः ।

अवश्याश्रयणीयेयमन्विताथामिधायिता ।

कार्यान्विताभिधायित्वमन्यथा दुर्वचं यतः ॥

अव्याप्त्यर्थे तत् कार्यान्वितमेव सर्वत्र पदाभिधेयमिति लिङ् ।
दिषु व्यभिचारात्, लिङादया हि परिनिष्ठिताधिकारायनुपप-
त्तवन्धनमेव स्वार्थमभिदधति ।

अथ तेष्वन्विताभिधानमितरत्र कार्यान्विताभिधानमिति चेत्
तदर्थे जरतीर्य, ततो वरं सर्वत्रान्विताभिधानमेवाश्रीयताम् ।

तस्मादाकादेक्षितासन्नयोग्यायान्तरसङ्गते ।

स्वार्थे पदानो व्युत्पत्तिराम्येया सर्वथादिभिः ॥

यद्यपि महत्पुन्यपत्तिसमधिगमनोर्थेव शब्दराक्तिस्तथाऽपि ।

तदस्योपायतामात्र शब्दराक्तिविनिर्वाये ।

कार्यस्याश्रयितुं युक्तं मयोपेक्षाभारादेशवत् ॥

अनन्यलभ्यरगन्दार्थ इति न्यायविदस्सिपताः ।

तस्मादुपायभूतस्य कार्यस्यास्ति समन्वयः ॥

व्युत्पन्नव्यवहारेषु पयःपत्ररक्षादिवत् ।

यर्थेव हि धानजातोयादिवन्नपि गोपावधारणोपयोगिनोऽपि
पयःपत्ररक्षादेरवभूतरत्नसत्त्वस्य न व्यवहारदशायासुपयोगः, एवं
व्युत्पत्तिमद्वयसमयसमुपयुक्तस्यापि कार्यस्य न व्युत्पन्नदशाया-
सुपयोगः ॥

यदि च कार्यान्वितमेवार्थं शब्दा प्रतिपादयन्ति कथं तेभ्यः
परिनिष्ठितनदीतीरफलादिसंसर्गावगमः, नार्थं मृगयो लाक्षाणिक
इति चेत् क वा शब्दाना मृग्यमयोगः ।

मानान्तरापूर्वे कार्य इति चेन्न तत्राव्युत्पन्नत्वेन मयोगानुपपत्तेः ।

न हि मानान्तरापूर्वे व्युत्पत्तिरुपपत्तेः ।

न चाव्युत्पन्नशब्देभ्यः मत्ययोऽतिमसङ्गतः ॥

योऽपि मन्यते लोके क्रियाकार्ये व्युत्पन्नशब्दः फलपदसम-
भिव्याहारफलमविलम्बितसाधनभावमहुरागादिधात्वर्थोचीयापूर्व-

कार्याभिधानशक्तिर्वेदे मोदते, लोके तु सं*सृग्धेनापि व्यवहारोप-
पत्तेर्न शब्दार्थतत्त्वावधारणमाद्रियते इति ।

तस्यापीदं मनोरथमात्रं, न हि क्रियाकार्ये व्युत्पन्नस्थायिकार्यं
प्रतिपादयति अतिप्रसङ्गात् ।

यदि दृढव्यवहारे समधिगतपदसामर्थ्येऽनुरुध्यमानेऽन्वयाव-
गतिर्नोपपद्यते, भोपपादि न तु तदनुपपत्त्या क्लृप्तशक्तिपरित्यागेन
शब्दक्षत्तयन्तरे भजते कामं लक्षणाऽऽश्रीयताम् ।

न हि विरुद्धार्थपदसमभिव्याहारे पदानामभिधानमेवान्यथा
नीयते, सर्वशब्दार्थेष्वनाश्वासप्रसङ्गात् ।

किञ्च भानान्तरापूर्वकार्यबोधनशक्तता ।

न कर्मफलसम्बन्धसिद्ध्यै तावदुपेयते ॥

नैयोगिकस्स सम्बन्धो न पुनर्वैनियोगिकः ।

धात्वर्थोत्तीर्णाकार्यात्मा न कर्मफलसङ्गमात् ॥

ऋते सिध्यति संबन्धस्स च तरणाद्वेते न हि ।

ततश्च दुरुत्तरमितरेतराश्रयणम् ।

साध्यस्वर्गाविशिष्टस्य पुरुषस्य प्रवर्तकः ।

न स्यादिति तदिष्टार्थसाधनं न भवेद्विधिः ॥

भङ्गुरो न च धात्वर्थः करणात्वेन कल्पते ।

इति तद्भिन्नकार्यार्थवोक्तत्वं यदुच्यते ॥

तदसन्न हि साध्येन स्वर्गेणाद्यं विशेष्यते ।

स्वर्गं कामयमानो हि पुरुषोऽत्र नियुज्यते ॥

न हि स्वर्गोऽधिकारिविशेषणं साध्यत्वात् ।

सिद्धमेव हि सर्वस्य नियोज्यस्य विशेषणम् ।

जीवनादि तथैवेह कामनैव विशेषणम् ॥

अपि च नियोज्यविशेषगतामनुमेवतः स्वगादः फीदश
साध्यत्वम् ।

यदि मायनर्मन्धपाग्यन्वं नैव साधता ।
स्वर्गेण सिध्यता भाव्यं याव गोगमनन्मत ॥
सिद्धिपर्यन्तता तस्य नियोगैः प्रमाणिः ।
नियोगस्त नमागु जेप्यन्यान्पाअपणा ध्रुवम् ॥
यदि स्वगस्य साध्यन्व न नियोगस्य साध्यता ।
साध्यदप्यच नैकस्मिन् पाप्य सभ्य धर्मेति ॥

अतन्त्रं हि साध्यद्वयमेव साधयता निष्ठादि नानुगुणम्,
अनुगुणं चैतत्साध्यद्वयं नियोगसिद्धिनान्तरायत्वात् स्वर्गसिद्धेः,
यदाह नियोगसिद्धो सर्व तदनुगुणम् इति क्व न नेभ्यत नियोग-
सिध्यया फलसिद्धिरिति च, तस्मादधिरोध इति चेन्न ।

स्वर्गसिद्धिं विना न नु नियोगस्य न सिध्यति ।
नाधिकारो न रिपयो न चान्यद्विध्यपेक्षितम् ॥
न हि नित्याधिकारेषु नियोगस्तापपेक्षते ।
न चान्यदिच्छतीत्यत्र निपुक्तिर्नाप्यत ॥
नियोगस्यैव माहात्म्यं निर्येष्विव निपुज्यते ।

नियोगो हि प्रधानतयाऽधिगम्यमानस्वर्गमभिलषन्तमप्यात्म-
न्याप्तपति यथा अनिच्छन्तमपि नित्ये कर्मणि निष्कले प्रवर्तयति ॥

किञ्च ।

स्वर्गं कामयमानो हि निमित्तत्पुन्मिपत्यपि ।
न च ते स्वर्गसिद्धयर्था याग क्रियैवमिष्यते ॥
तत्साधनतया नैके गृह्यन्त इति चेन्मतम् ।
यागादयः किं तद्भुद्धिमासा विधिनिहिष्ठाः ॥

तत्र च ।

साध्यसाधनसंबन्धप्रतिपादनतत्पराः ।

यावन्न विधयस्तावन्नेष्ट्यं सर्वकर्मणाम् ॥

तस्माद्विष्णुदिव्यः प्रथममिष्टसाधनताञ्जगमः, ततोरागतः
प्रवृत्तिरित्येव युक्तं, तदपूर्वकार्याभिधान एव मुख्यं शक्तिः इतरत्र
लौकिकीत्यनुपपन्नम्, अत एव यथायथं लौकिकशब्देभ्यरात्सि-
द्धार्थगोचरा बुद्ध्यो जायन्ते ।

ननु न ताः शब्दमहिमशुभः आनुमानिक्यो हि ताः, तथा
हि व्युत्पत्तिसमयसंविदितार्थप्रतिपादनसामर्थ्यान्यपि पदानि कचिद्
व्यभिचारदर्शनजनितसंशयप्रतिबद्धानि न श्रुतमात्राण्यर्थं निश्चाय-
यन्ति न चानिश्चितोऽर्थो ज्ञातो भवति अनिश्चयात्मनो ज्ञानस्याभावात् ॥

तत्राज्ञातेऽपि वाक्यार्थे श्रोतैवं विचिकित्सते ।

ब्रवीत्यन्योन्यसंबन्धयोग्यार्थानि पदान्यथम् ॥

न चाविज्ञातसंबन्धान् शब्दानाम्नाः प्रयुञ्जते ।

तेनेदृशान्वयज्ञानमस्यास्तीत्यवगच्छति ॥

एवमन्वयज्ञाने अनुमिते तदुपदर्शितोऽर्थो न शब्दमाकाङ्क्षति
अतो लौकिकस्य वचसो वक्त्रनुभवपरतन्त्रतया तत्रैव पर्यवसानमिति ।

तदसत्, न हि स्वभावतोऽर्थमवगमयन् शब्दः कचिद्वक्त्राश-
यदोषवशीकाराद्वितथ इत्यन्यत्रापि तत्संभावनया स्वारसिकीमर्थाव-
बोधकतामुज्जिह्वतुमर्हति, न हि मन्त्रप्रतिहत*दशायां हुतवहो न
दहतीत्यन्यत्रापि तादृशदशाशङ्कया न दहति, नापि शुक्तिरजत-
धियमर्थव्यभिचारिणीमिन्द्रियं दोषवशादुपलब्धमिति घटादिकमपि

* अत्र मन्त्रप्रतिहतिदशायामिति युक्तः पाठोऽथवा हुतशब्दे भावे क्तप्रत्यय
इत्यनुसंधेयम् ।

नायगमयति, प्रतो विन्तिरुदधायमम् । आतुम्मेर नञोऽय
मवयो यति मूलज्ञानं न प्रतीतन ।

मूलज्ञानरिज्ञानादनागर्गेऽपि चोदिते ।

यमेवमय पदेत्यनुमानं प्रवृत्त ॥

विमलाभोदये यत्ता विन्तिरुदधायमम् ।

विन्तिरुदधायमम् अनुमानायुमये ॥

न सायमप्यप्राप्तो वक्ता विन्तिरुदधायमम् ।

व्यापारव्यवहारो या म्यातां यावपार्थगोचरो ॥

विन्तिरुदधायमम् अनुमानन्तु मयमन्तरमष्टयान्तिवपने
सुपीमन्तरेयानुपयममिति माय नञोऽप्यगन्तव्य, न दना
साद्विद्विपयविनोऽयसगा मयि परवृत्तो व्यतिभिद्यन् ।

न च तयाञ्जुमिताभिरगर्गेऽपि सिध्यति याव ॥ ययति
यानयो या पदरना सा सन्तरज्ञानमापादयतीति चेत्, प्र
गतमन्ति मागेसायानामन्यप, न दि युद्धायनारापित यानाय
मयोग व्यवस्थितति,

तस्मादस्ति नदीतीरे पलेमिलामादिषु ।

या सिद्धयिपया यद्भि सा दान्दी नानुमानिनी ॥

तत्र मयूर्यकार्यगोचर एव शब्द मयागमिति ।

व्यसिन्धा तविराभ्यासव्याप्तुम्भनलपुद्दिभि ॥

उक्तपुक्तेन मार्गेण युक्तान्यत्रापि नक्तता ॥

ततश्च यान्येतानि विलक्षणापुगाप्रतिपादयानि येदान्तवपासि
स एष सर्वाधिपति सर्वस्येशान. सर्वमिन् प्रशास्ति तस्याध्यक्षमिदं
सर्वम् इत्यादीनि सा यपि तत्र मयागम सिद्धयिपयासिद्धयिपय
मानदेतुत्वाद् ।

न च परिनिष्ठितवस्तुनि साधकबाधकयोरन्यतरोपनिपातसं-
भावनाभावितानुवादविपर्ययपर्यालोचनया तद्वोचरवचसां प्रामाण्य-
प्रच्युतिः, कार्यगोचराणामपि तत्प्रसङ्गात्, कार्यमपि मानान्तरवेद्य-
मेव समिदाहरणादि, तच्च मानान्तरेणापि वेद्यभोदनपाकवदित्य-
भ्युपगमात् ।

अथ विलक्षणाभिहोत्रादिविषयकार्यस्थासंभावितमानान्तरतया
तत्प्रतिपादयद्वचः प्रमाणां, हन्त तर्हि निरतिशयावबोधैश्वर्यमहानन्द-
संदोहवपुषि भगवति न मानान्तरसंबन्धगन्ध इति सर्वं समान-
मन्यत्राभिनिवेशात् ।

अपि च ।

प्रमाणान्तरदृष्टार्थविषयित्वमपि शेमुधी ।

प्रमाणमेव तत्पूर्वं न चेत्स्वार्थं विगाहते ॥

तस्य संभावनामात्रादप्रामाण्यमलौकिकम् ।

तस्मात्परिनिष्ठितानुष्ठेयादिभेदशून्यमसन्दिग्धाविपर्यस्तविज्ञानं
प्रमाणसेष्टव्यम्, अत इदमपास्तम् ।

प्रसिद्धैः करणैरेव सार्वश्यं नान्यथेति यत् । यतः श्रुतिरेव
तत्र परिपन्थिनी पश्यत्यचक्षुरस शृणोत्यकर्णः यश्चक्षुषा न पश्यति
यश्चक्षूषि पश्यति । न तस्य कार्यं करणं च विद्यते । स्वाभा-
विकी ज्ञानबलक्रिया च इत्यादिका ।

न चासां गुणवादत्वं प्रमाणाभावात् ।

अलब्धमुख्यवृत्तीनां गुणवादसमाश्रयः ।

लभ्यते चेह मुख्योऽर्थ इति तत्कल्पना मृषा ॥

नन्विहापि मुख्यार्थभङ्गकारणमस्ति प्रमाणान्तरविरोधः ।

कुतः प्रमाणान्तरात्, न तावत्प्रत्यक्षात्, न हि प्रत्यक्षमुदी-
रितपुरुषाभावावभासकमुदीयमानं दृष्टं, योग्यानुपलम्भादभावनिश्चय

इति चेन्न ममाणागोष्ठोऽप्येतेन सास्त्रेणैवोपलम्भनात्, नाप्यनुमानात्
तद्धि रीध्रजन्यागमिरुपस्थयप्रक्षिप्तमतिवन्ध कथमिव मन्येरमवृत्ति
मादुर्भवति ।

किञ्चैवं सति यागादेः स्वर्गापूर्वादिसङ्गतिः ।

क्रियात्वेन विरुध्येत गार्ह्यं चेत्तत्र याधने ॥

यूपादित्यादितादात्म्यं मत्पक्षेणैव धाधितम् ।

विस्पष्टदृष्टमेदत्वात् पाठमाविनयिभ्यो ॥

अपि च तत्र सन्निहितयूपाञ्जनविध्योऽवाच्यतया अर्थवादेत्वा-
द्युक्तं शुण्णवादत्वात्प्रयत्नं, न चेह तथा विध्यन्तरमस्ति यच्छेषतया
अर्थवादः स्यात् ।

अथ विध्यन्वयाभावे पुरुषार्थत्वदानतः ।

मध्याहृत्य विधिं तत्र रोपत्वं परित्यज्यते ॥

यदाहुः ।

यावत् खलु ममासृणा प्रवर्तननिवर्तन ।

शब्दा न कुर्यते तावन्न निराकाङ्क्षबोधनम् ॥ इति, तन्न

श्रुतेऽपि विधिसंयन्धाद् दृष्टैव हि पुमर्थता ।

पुनस्तो जात इत्यादौ तथेहापि मधिष्यति ॥

न च तत्र विध्यध्याहारः, अन्तरेणापि विधिं पुनर्जननाव-
गमादेव हर्षोत्पत्तेः ।

तथा का क्रिया पाक इत्यादिमन्त्रोत्तरव्यवहारेषु मष्टृजननि-
ष्ठासितक्रियाविशेषप्रतिपादनमात्रनिराकाङ्क्षशब्दो न विध्यध्याहार-
मपेक्षते ।

इह तु अक्षविज्ञान महानन्दफलं द्युतम् ॥

अक्षविद् अक्ष भवति आभोति अक्षवित् परम् ।

अश्नुते ब्रह्मणा सार्द्धं सर्वान् कामान् स साधनः ॥

इदमादित्रयीवाक्यैर्व्यक्ता तस्य पुमर्थता ।

तदेवमुदीरितश्रुतिशतसमधिगतावितथसहजसर्वसाक्षात्कारकारु-
ण्य्यादिकल्याणशुणैकराशौ भगवति सिध्यति, सिध्यत्येव तदनुभव-
भूततया तन्त्रप्रामाण्यम् ।

तनु विरचितनीत्या कश्चिदान्नायमूर्द्धप्रमितसहजसर्वज्ञानवानस्तु
नाम । स च हरिरिति यावन्नावगम्येत सम्यक् न खलु भवति
तावत्पञ्चरात्रं प्रमाणम् ॥

अत्यल्पमेतत् न ह्यत्र त्रयीविदो विवदन्ते यद्वासुदेवः परमात्मा
अखिलजगत्कारणमिति ।

श्रूयते हि स वेदान्तेष्वात्मा नारायणः परः ।

सत्यं ज्ञानमनन्तञ्च तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

परा प्रकृतिरव्यक्तो वासुदेवस्तथा परः ।

एकः परस्ताच्च इदं बभूव यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् ।

इत्युक्तवाच्यानुशुण्यन्तो वा इमानि भूतानि सदेव सौम्य ॥

इत्यादिवाक्यञ्च तत्तरस विष्णुस्त्रयीशिरः सिद्धविशुद्धबोधः ।

न चान्यस्माज्जगज्जन्मस्थितिध्वंसाश्श्रुतौ श्रुताः ।

यतश्चैते स सर्वज्ञः परमात्मेति सगातम् ॥

अमुमेव परमात्मानं द्वैपायन-पराशर-नारदप्रभृतिमहर्षिवचनेभ्यः
प्रतिपद्यामहे तथा हि ।

विष्णौ जगत्स्थितं सर्वमिति विद्धि परन्तप ।

सृजत्येष महाविष्णुर्भूतत्राणं चराचरम् ॥

एष चाक्षिपते काले काले विसृजते पुनः ।

अरिगान् गच्छन्ति विलयमस्माच्च प्रभव-त्युत ॥

अनादिनिधनः श्रीमान् मुनिर्नारायणः प्रभुः ।

स वै सृजति भूतानि स्यावराणि पराणि च ।
स ब्रह्म परमं चेति तयाऽप्यत्रापि पश्यते ॥
केलावो मरुतश्रेष्ठ ! मगवानोऽर परं ।
पुरुष सर्वमित्येतद्भूयते बहुधा भुक्तो ॥

इति,

तत्त्वं जिज्ञासमानानां हतुमि सर्वातो मुखैः ।
तत्त्वमेवो मदायोगो हरिनातायाम् प्रभुः ॥ इति,

तया दानार्थे ।

परमात्मा पर गान्तः पद्मनाभ परायणः ।
इति यद्वदस्यन्तु निज येत्ति पुरन्दर ॥
तत्त्वसादाद्वय सर्वे लोकानां स्थितिदत्तः ।
प्राप्ताश्चामरसुराश्च देवान् स्यान्निनी मता ॥
यदि विष्णुश्चासीनो नास्मात् विद्यते शुभम् ।
इति रुद्रस्य वचनं तया भारतमात्स्ययो ॥
तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणरश्मिः ।
स वै नारायणो द्वेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः ॥ इति,

तया वाराहे ।

यस्य देवस्य चरितं ब्रह्म सममवद्भुवि ।
कोऽन्यस्तस्मादभ्यधिको ह्युक्त्वा नारायणः प्रभुम् ॥

इति,

नारायणात्परो देवो न भूतो न भविष्यति ।
एतद्ब्रह्मस्य पेदानां पुराणानां च सचमा ॥ इति ।

तया लैङ्गे ।

स एकः पुरुषः श्रेष्ठः परमात्मा जनार्दनः ।
यस्माद् ब्रह्मा ततो रुद्रः सत्तर्वास्वित् जगत् ॥

तथा ।

विष्णोस्सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितम् ।

स्थितिसंयमकर्त्ताऽस्मादिति पाराशरं वचः ॥

तथा मानवे ।

नारायणः परो ऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ।

अण्डस्यान्तस्त्विये लोकाः सप्तद्वीपा च भेदिनी ॥

तस्मादीदृशश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणपर्यालोचनया अखिलजग-
त्कारणं परमात्मा वासुदेव इति निश्चीयते ।

न चैव परमात्मत्वं रुद्रादेः श्रुतिषूदितम् ।

प्रत्युतोत्पत्तिमेवाहुस्तस्यैकायनशाखिनः ॥

तमो वा इदमित्यादौ तथा वेदेऽपि दृश्यते ।

यतो हि रुद्रस्सञ्ज्ञे तच्छ्रेष्ठं भुवनेष्विति ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति ।

तथा रौद्रं पदं स्पष्टं कर्मजन्यं प्रतीयते ॥

महिमानं निजं लेभे विष्णोर्भ्यर्चनादिति । अस्य देवस्येति
ललाटादभवद्विन्दुस्तस्माद्रुद्रोव्यजायत ।

इत्यादिकाश्च श्रुतयो रुद्रोत्पत्तिं वदन्ति वै ।

एवञ्च सति रुद्रादिमहिमावेदिका इव ॥

या वाचस्तास्त्रुतिपराः श्रोत्रं ब्रह्मेति गीरिव ।

एतेन रुद्रादीनां परमात्मत्वप्रतिपादकपुराणवादाः । प्रत्यक्ष-
श्रुतिविरोधान्न मुख्यार्थाः ।

यद्वा त्याज्यतया तन्त्रसिद्धान्तप्रतिपादकाः ।

अवैदिकेषु तन्त्रेषु तन्माहात्म्यं हि कथ्यते ॥

वेदसिद्धान्तमार्गेषु विष्णुरेव परः स्मृतः ।

तद्यथा वैष्णवे ।

परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ।

विष्णुनामा स वेदेषु येनान्तेषु च गीयते ॥

वाराहे ।

विष्णुरेव परं ब्रह्म त्रिमेदमिह पठ्यत ।

षेडसिद्धान्तपागेषु तत्र जानन्ति मोहिताः ॥

नारायणात्परो देवो न भूतो न भविष्यति ।

एतद्रहस्यं वेदानां पुराणानाञ्च सचमा ॥ इति ।

तथा मात्स्ये ।

सात्त्विकेषु तु पल्पेषु विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते ।

अग्नेशिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकीर्त्यते ॥ इति ।

तथा लङ्के ।

न हि विष्णुमृते काचिद् गतिरन्या विधीयते ।

इत्येवं सततं वेदा गायन्ते नात्र संशयः ॥

इति, तथा वायवीये ।

सहस्रधाहुः परमं भजापति ।

त्रयीपथेयः पुरुषो निरुच्यते ॥

इति, तथा भविष्यति ।

वेदसिद्धान्तमार्गेषु विष्णुरेव परः स्मृतः ।

विष्णुरेव नरत्रेष्ठो महिष्ठः पुरुषोत्तमः ॥

इति, सर्वं चैतत्पुरुषनिर्णये निष्पद्यत्वरस्युपपादिवमिति नेह प्रपञ्च्यते ।

ॐ पुरुषनिर्णयनामा भगवन्महिमप्रतिपादनपुरुषसरोवेयतान्तरभ्यावर्तनमुत्तेज
विष्णुपरतत्त्वप्रतिपादनपरोधन्याः परमाचार्यप्रणीताः ।

ततश्च ।

श्रुतिभूम्नि प्रसिद्धेन वासुदेवेन भाषितम् ।

तन्त्रं मिथ्येति वक्तुन्नः कथं जिह्वा प्रवर्तते ॥

न हि सहजसंवेदनसाक्षात्कृतदीक्षाराधनादिधर्मस्वर्गपुत्रादि-
वैषयिकसुखमनेकदुःखसंभिन्नं, न चातिचिरभनुवर्तत इति तदपि
दुःखपक्ष एव निक्षिप्य मोक्षाय गृहेभ्यः प्रव्रज्यः शाश्वदल्प-
नारदादिपरमभूषिभ्यस्तदभिलषितनिरतिशयनिश्रेयसैकसाधनर्याव-
गमाराधनावबोधिनीं पञ्चरात्रसंहितां निरभिधीतेति निश्चीयते ।

न च तन्त्रान्तरेष्वेव न्यायः प्रसरमर्हति ।

यतस्तत्तन्निबन्धूणां विभ्रमाद्यपि संभवि ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणानां न हि भूलत्वसम्भवः ।

तन्त्रान्तरेषु शास्त्रन्तु भूलं तैरेव नेष्यते ॥

अन्यच्च वेदसिद्धान्तविरुद्धार्थाभिधानतः ।

प्रत्यक्षश्रुतिभूलत्वकल्पना तेषु बाध्यते ॥

यथा माहेश्वरे तन्त्रे विरुद्धं बहु जल्पितम् ।

चतुर्विधा हि तत्सिद्धचर्याभार्गानुसारिणः ॥

यथा कापालिकाः कालाम्बुखाः पाशुपतास्तथा ।

शैवास्तत्र च कापालं मतमे' प्रचक्षते ॥

मुद्रिकाषट्कविज्ञानात् पुनस्तस्यैव धारणात् ।

अपवर्गफलप्राप्तिर्न ब्रह्मीवगमादिति ॥

तथाऽऽहुः ।

मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः ।

भर्गासनस्यमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति ॥

तथा ।

कर्णिका रुचेकञ्चैव कुण्डलञ्च शिखाभण्डम् ।

मस्म यज्ञोपनीतञ्च मुद्रापदं प्रचक्षते ॥

कपालमय खट्वाक्षमुपमुद्रे प्रकीर्तिते ।

आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते ॥

न चेदृशमुद्रिकापदपरिज्ञानं तद्वारणा निन्दितमगासनस्य देह-
ध्वनिस्यापवर्गसाधनत्वं श्रुतयो मृष्यति, ता दृष्टिकामुष्मिन्सकल-
विषयामिलापविमुखस्य अखिलजगत्तरणवासुदेवात्ममायनैः लभ्यं
मोक्षमाचक्षते । तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यं पन्था-
अपनाय विद्यते इत्याद्या, एव कालामुखा अपि समस्तीरात्रप्रति-
पिद्धकपालपात्रमोजनं रावमस्मत्ज्ञानं तत्पारानन्दलघुद्वारणा सुरा-
कुम्भस्यापनन्तस्य देवतार्चनादेरेव दृष्टादृष्टाभौतसिद्धिमिदधानाः
श्रुतिवहिष्कृता एव ।

यदपि पाशुपतरीवाभ्यां विरुद्धाविरुद्धसममुग्नं किञ्चिदमिहितं
तदपि श्रुतिवहिष्कृतमेव ।

तत्रैषा पाशुपतप्रक्रिया ।

जीवाः पराव उच्यंते तेषामधिपतिरिवाव ।

स तेषामुपकाराय पञ्चाध्यायीमचीवल्लभ ॥

तत्र पञ्च पदार्थास्तु व्याख्याताः कारणादयः ।

कारणं कार्यं विधिर्योगो दुःखान्तः ॥ इति,

उपादानं निमित्तञ्च व्याख्याते कारणा द्विधा ।

निमित्तकारणं रुद्रस्तत्कला कारणान्तरम् ॥

भस्मन्तं महदादिकार्यमुदितं तद्विधिर्गीयते ।

गूढाचारमुखस्मशानभसितस्नानावसानं परं ॥

योगो धारणामुच्यते हृदि धियामोक्षारपूर्वन्तया ।

दुःखान्तो हि मतोऽवर्ग इति ते पञ्चापि संकीर्तिताः ॥

आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्दुःखान्तश्चावदेनोक्ता तामेव निरशेष-

वैशेषिकात्मगुणोच्छेदलक्षणां मुक्तिं मन्यते इयमेव चेश्वरकल्पना
शैवानामन्येषां च ।

सेयं सर्वा श्रुतिविरुद्धा कल्पना यतः ।
जगन्निमित्तोपादानं परं ब्रह्म श्रुतौ श्रुतम् ।
महानन्दात्मको भोक्तृस्तत्र तत्रासकृच्छ्रुतः ॥
परस्परविरोधेन व्याहृतैषां प्रमाणाता ।
त्रयीदशप्रतिक्षेपं किञ्चिन्नैव प्रतीक्षते ॥
किञ्च शैवादयो वेदसिद्धयणाश्रमाद्बहिः ।
कल्पयन्त्याश्रमादीनि ततोऽपि श्रुतिवाह्यता ॥

यदाहुः ।

दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात् ।
कापालं व्रतभास्थाय यतिर्भवति मानवः ॥

इति, ।

न च वाच्यम् अभिप्राणभूतमियन्तं ग्रन्थराशि कथं प्रत्ययि-
ततरो रुद्रः प्रणयतीति ।

न च सभाननाभिनिर्मातृस्मरणनिबन्धनमिति युक्तम् अति-
प्रसङ्गादिति, यतः

नामैकत्वकृतभ्रान्तिकल्पना ऽप्युपपद्यते ।
वेदवाक्यान् चान्यत्र तावताऽतिप्रसज्यते ॥
प्रभादोऽपि च नात्यन्तं रुद्रादिषु न सम्भवी ।

यद्वा रुद्रस्य मोहशास्त्रप्रणेतृतयाऽवगतत्वाद् व्यामोहयितुमेव
हीदृशशास्त्रप्रणयनमुपपद्यत इति नावश्यं प्रमाद एवाश्रयितव्यः,
तथा च वाराहे ।

त्वं हि रुद्र ! महाबाहो ! मोहशास्त्राणि कारय ।

कुहकादीन्द्रजालानि विरुद्धाचरणानि च ॥

दर्शयित्वाऽल्पमायासं फलं शीघ्रं प्रदर्शय ।

दर्शयित्वा जनं सर्वं मोहयाशु महेश्वर ! ॥

इति ।

तथा तत्रैव भगवान् रुद्रः अस्तुतशैवाद्यागमाना स्वयमेव वेदवाक्यं वेदमार्गापन्नपूजनाविकारित्वं तद्व्यामोहैकमयोजनत्वं च दर्शयति ।

ये वेदमार्गनिर्वृत्तास्तेषाम्मोहार्थमेव च ।

न्यसिद्धान्तमार्गेण मया शास्त्रं प्रदर्शितम् ॥

तस्मादारभ्य कालाशु मत्प्रणीतेषु सत्तमाः ।

शास्त्रेष्वभिरतो लोको न पेदान् बहु मन्यते ।

तथा पाशुपतादीनि प्रवर्तन्ते कलौ युगे ॥

तथा च भगवत्परिवारत्वव्यतिरेकेण स्वभयानपूजा पाशुपतादि-
तन्त्रसिद्धां वेदवाक्या दर्शयति ।

तद्वेदवाक्यं कर्मोक्तं मातृदिश्योपसेव्यते ।

तद्वै पाशुपतं नाम कनिष्ठम्मोहनं दृष्ट्वाम् ॥

मां विश्रुन्व्यतिरेकेण पूजयन्ति नराधमाः ।

इत्यादिवाक्यजातानि न लिख्यन्तेऽतिगौरवात् ॥

व्यक्तञ्च वेदवाक्यमेतच्छास्त्रानुगामिनाम् ।

यथा तत्रैव ।

शुशाप ताञ्जटाभस्मकपालप्रतवारिणः ।

भविष्यद्य त्रयीवाक्या वेदकर्मवद्विष्णुताः ॥

कलौ तद्रूपिणस्तेषां जटालगुह्यधारिणः ।

स्वच्छन्दप्रतवेपाथ दिव्यालिङ्गावरास्तथा ।

प्रक्षशापामिनिर्दग्धा रुद्रभक्ता जटाधराः ॥ इति,

मसिद्धञ्चैतच्छैवागमेषु ।

रुद्राक्षं कङ्कणं हस्ते जटा चैका च भस्तके ।

कपालं भस्मना स्नानम् इत्यादि ।

तथा चैतैवामादित्यपुराणोऽपि भगवन्त्यागेन समं वेदत्यागं
कथयति ।

अन्ये भस्मजटोपेता यथोक्ता गौतमात् पुरा ।

शापात्सन्त्याजिता वेदं देवं नारायणं तथा ॥

इति ।

किञ्चैते वासुदेवस्य भन्दा निन्दां वितन्वते ।

ते च पाषण्डिनो ज्ञेया यथा लैङ्गे समीरितम् ॥

ये तु सामान्यभावेन मन्यन्ते पुरुषोत्तमम् ।

ते वै पाषण्डिनो ज्ञेया वेदमार्गवहिष्कृताः ॥

इति, ततश्च ।

एत एव च ते एषां ब्राह्मन्त्रेणापि नार्चनम् ।

पाषण्डिनो विकर्मस्थानित्यादिरगृतिपूदितम् ॥

या वेदवाह्या इत्येतदपि चेदशगोचरम् ।

तस्मान्न वेदमूलत्वं नापि प्रत्यक्षमूलता ॥

तन्त्रान्तराणां युक्तोक्ति कल्प्यते कारणान्तरम् ।

ननु मूलान्तरापेक्षा यदि स्यादस्तु दूषणम् ॥

स्वतःप्रमाणां विज्ञानं भवतां ननु दर्शने ।

सत्यं तदेव विज्ञानप्रामाण्यमपनीयते ॥

बाधकारणदोषाभ्यां तावपि द्वाविह स्फुटौ ।

एवं श्रुतिविरुद्धस्य स्फुटमूलान्तरस्य यत् ॥

पञ्चरात्रेण साधर्म्यं तन्त्रत्वेनाभिधित्सितम् ।

क्रियात्वेन तु साधर्म्यं ब्रह्महत्याऽश्वमेधयोः ॥

श्रुतिप्रत्यक्षयोस्तत्र यतोमूलत्वेनिश्चयः ।

ननु च श्रुतिमूलत्वे वेदादेवार्थसिद्धितः ॥

तत्प्रयोगोत्पत्तयन्त्रत्वकल्पना नेत्यचूचुदम् ।

नैवं न कल्प्यते श्रुति स्वातन्त्र्यं श्रूयते हि तत् ॥

तस्याध्यक्षमिदं सर्वं भीष्माज्स्मादिदमादिषु ।

ननु वेदमूला एव वेदेवाः पञ्चरात्रस्मृतयः किं तर्हि तदर्थ-
स्मरणावतन्मूलभूतवेदवाक्यस्मरणा नानुवर्तते पाञ्चरान्निकायाम् ।
न चार्थस्मरणास्य मयोजनधरोत् तस्य विफलत्वात् तदनोदरणीय-
मिति युक्तं, न हि यत्, प्रामाण्यं तदेव विस्मर्तुं युक्तम् ।

अथ विस्मरणोपपत्तये मलीननित्यानुमेयशास्त्रामूलता
आश्रीयते तदा यदेव येन प्रमाणावपा परिगृहीतं स तत्प्रलीन-
शास्त्रामस्तके निक्षिप्य प्रमाणीकुर्यात् नित्यानुमेयमलीनशास्त्रयोस्तु
स्वरूपसिद्धिरेव दुर्लभा ।

अथ विप्रलीनशास्त्रामूलता एव ताः स्मृतयः तदा तत्प्रयो-
गोत्पत्त्येऽपि तत्र एवोपलभेरन् इति अन्यमण्ययनप्रयासवैयर्थ्यम् ।

अत्रोच्यते स खलु भगवान् अमोघसहजसवेदनसाक्षाद्भ-
वदस्त्रिलवेदराशिर्विमकीर्णविविधविध्यैवात्मकानेकशास्त्राध्य-
यनधारणादिप्रधीरधियो मत्तानवलोक्य तदनुकम्पया लघुनोपायेन
तदर्थं संक्षिप्तोपदिदेशेति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

यथाऽऽहुः ।

वेदान्तेषु यथासारं सङ्गृह्य भगवान् हरिः ।

भक्तानुकम्पया विद्वान् सञ्चितेन यथामुखम् ॥

इति, एते च मन्वादिसमस्तस्मरणासाधारणा, पर्यनुयोगास्तन्त्र-
टीकाकृतारिभ्रमायापनायासपरिहार्या इति नेह प्रपञ्च्यते ।

ननु चेदं वेदमूलत्वं पञ्चरात्रतन्त्राणामनुपपन्नं वेदनिन्दा-
दर्शनात्, उक्तं हि चतुर्थे वेदेषु पुरुषार्थमलममान, शाश्वदस्य

इदं शास्त्रमधीतवान् इति, अनवगतवचनव्यक्तेरयं पर्यनुयोगः,
न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते अपि तु ।

निन्दितादितरत्प्रशंसितुं यथैतरेयकब्राह्मणे प्रातः प्रातरनृतं
ते वदन्ति इत्यनुदितहोमनिन्दा उदितहोमप्रशंसार्थेति गम्यते
यथा भानवे ।

ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।

सामवेदस्तु पित्र्यः स्यात् तरगात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥

इति सामवेदनिन्दा इतरवेदप्रशंसार्था, यथा वा भारते ।

चत्वार एकतो वेदा भारतं चैकमेकतः ।

समागतैस्तु ऋषिभिस्तुलयाऽरोपितं पुरा ॥

महत्त्वे च गुरुत्वे च त्रियमाणां यतोऽधिकम् ।

महत्त्वाच्च गुरुत्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥

इति महाभारतप्रशंसार्थेति गृह्यते न वेदनिन्देति । एवं
पञ्चरात्रप्रशंसेति गम्यते ।

अथानुदितहोमादेरन्यत्र स्तुतिदर्शनात् ।

अतत्परत्वं निन्दायास्तथात्रापि भविष्यति ॥

वेदप्रशंसा बहुशः पञ्चरात्रेऽपि दृश्यते ।

न हि तेभ्यः परं किञ्चिद् बाङ्मयं कमलासन ? । वेदान्तै-
रिदमेवोक्तं तत्त्वज्ञानोपपादकैः ॥ इत्यादौ ।

अपि च चतुर्षु वेदेषु इति नायमर्थः वेदेषु पुरुषार्थो नाराजीति
किन्तु यस्मिन् पुरुषार्थस्तमलभमान इति ।

ननु पुरुषार्थमलभमान इत्यन्वयो न वेदेषु पुरुषार्थमिति,
अथैवं व्यावर्त्याभावात्, न हि वेदेष्वेवायं पुरुषार्थो न लभ्यते अतो
वेदेषु यः पुरुषार्थस्तमलभमानः तदभिलाषी पञ्चरात्रशास्त्रमधीत-
वानिति पञ्चरात्रश्रुत्योरैकार्थ्यमेव प्रतीयते ।

यत्पुनश्चतुष्पनयनादिसंस्कृतानां भगवदाराधनार्थतया दीक्षा
लक्षणसंस्कारविधानादर्थैदिकत्वमिति तदयुक्तं न द्युपनयनादि-
संस्कृतानां ज्योतिष्टोमादिर्माहृतया दीक्षादिसंस्कारविधायकम्
ग्रामावैष्णवम् इत्यादिवाक्यमवैदिकं भवति ।

अथ वैदिकसंस्कारात् संस्कारान्तरविधानं हेतुः, तदनुपपन्न-
सिद्धे हि पञ्चरात्रशास्त्रस्य अवैदिकत्वे तस्य संस्कारान्तरत्वेसिद्धि-
वत्सिद्धौ च तस्यावैदिकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयणत्वात् ।

किञ्च समस्तवैदिकसंस्कारेभ्यः संस्कारान्तरत्वं वा हेतुः, उत
कतिपयेभ्यः संस्कारेभ्यः, न तावदनन्तरं कल्प्यं उपनयनादिसं-
स्कारस्यापि चौलादिसंस्कारात् संस्कारान्तरत्वेनावैदि-
कत्वमसङ्गात्, न चान्त्यं कल्प्यं, उक्तदोषानतिवृत्ते, न द्युपनयनं समस्तवैदिक-
संस्कारेभ्यः संस्कारान्तरमसिद्धञ्च समस्तवैदिकसंस्कारव्यतिरेक-
पञ्चरात्रशास्त्रस्यापि वैदिकत्वादित्युक्तमेव ।

यदपि धर्मप्रमाणात्त्वामिमतचतुर्दशविधास्यानेष्वपरिगणितत्वात्
पाशुपतादिवन्त्रवत् त्रयोवाक्यत्वमिति तदपि द्वैपायन-
मणीतमारवराभाषणादिग्रन्थैरनैकान्तिकम् ।

यत्तु भगवता पादरायणेन निरस्तत्वादिति तदसत्, कथं हि
भगवान् द्वैपायनं सकललोकादर्शभूतपरमभागवतो भागवतं शास्त्रं
निरस्तवीत्युत्प्रेक्ष्येत ।

य एवमाह ।

इदं शतसहस्राद्धिं मारुताख्यानविस्तरात् ।

आविध्य मतिमन्यान् दध्नो धृतमिधोद्धृतम् ॥

नवनीतं यथा दध्नो द्विपदा ध्राक्काणो यथा ।

आरण्यपर्कं च येदेभ्य भोपधीभ्यो यथाऽमृतम् ॥

इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।

साङ्ख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥

इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् ।

ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥

भविष्यति प्रयाणां वै एतदेवानुशासनम् ।

इति, श्रीष्वपर्वण्यपि ।

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ।

अर्चनीयश्च सेव्यश्च पूजनीयश्च भाधवः ॥

सात्वतं विधिमास्थाय गीतस्संकर्षणेन यः ।

द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ॥

इति ।

तथा शान्तिपर्वण्यपि ।

अवश्यं वैष्णवो दीक्षां प्रविशेत् सर्वयत्नतः ।

दीक्षिताय विशेषेण प्रसीदेन्नान्यथा हरिः ॥

वसन्ते दीक्षयेद्विप्रं ग्रीष्मे राजन्यमेव च ।

शरदः समये वैश्यं हेमन्ते शूद्रमेव च ॥

स्त्रियं च वर्षाकाले तु पञ्चरात्रविधानतः ॥

तथा ।

वेदैश्चतुर्भिस्संमितं कृतं मेरौ महागिरौ ।

एवमादिवचोभङ्गोऽतैस्सादरभोरितैः ॥

वेदान्तसारसर्वस्वमात्मीयं परमं मतम् ।

पञ्चरात्रं निराकुर्यात् कथं द्वैपायनः स्वयम् ।

कथं तर्हीदं सूत्रम् उत्पत्त्यसंभवात् इति किं वाऽस्य सूत्रस्य
हृदयम् इदमस्य सूत्रस्य, भागवतशास्त्रे जीवोत्पत्तेः प्रतिपाद्यमानत्वात्
तस्याश्च श्रुतिन्यायविरोधेनासम्भवादसमीचीनं शास्त्रमिति, यद्येष

सूत्रार्थस्तर्हि पञ्चरात्रशास्त्रनिराकरणपरं सूत्रं, न हि पञ्चरात्रशास्त्रेऽपि
जीवोत्पत्तिरङ्गीकृता येनैवमुच्यते ।

नन्वस्तीर्द्धं वचनं धातुदेवः परा मकृति परमात्मा ततस्सक-
र्षणो नाम जीवो जायते सकर्षणात् मनुजसंज्ञं मनो जायते
ततोऽनिरुद्धनामा अहङ्कारो जायते । इति,

अपि तु व्युद्भूतेषु व्यक्तित्वस्य कीर्त्यते ।

तत्र सव्यवहारार्थं जीवशब्दः प्रयुज्यते ॥

धर्मानामानुलोभ्येन पूज्यभेदमसिद्धये ।

यथाऽहुः ।

वर्णधर्तुमिवत्वारः पूजनीया यथाक्रमम् । इति, अपि च
जीवमनोऽहङ्कारशब्दा न तन्मात्रवचना अपि तु तत्तदधिष्ठानीधि-
कृतविलक्षणविभक्त्युत्पत्तिविधाना इति ।

विभिन्नदेहसंघर्षेति व्यपदिश्यते ।

तोयेन जीवानित्येतदधुर्मूर्द्धनि यथा वच ॥

अपि च जीवोत्पत्तिमलयाद्विगोचरा, श्रुतिस्मृतिलोकावादा,
परापरव्यपाद्यस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो मातृस्तद्भावभावित्वादि-
त्यत्रैव सूत्रकारेण कृतिनिर्वाहः ॥

किञ्चनात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताम्यः इत्यत्रैव घट्टया जीवो-
त्पत्तिः श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधेन निरस्ता सती न पुनरपन्यासं
प्रयोजयतीति भनधिकरणायमधिकरणभाष्येत, एतेन न च कर्तुं
करणात् इति सूत्रं व्याख्यात, न ह्यत्र कर्तुं सकर्षणात् करणस्य
मनस उत्पत्तिरुच्यते, उक्तं हि विलक्षाणापुरूपवचना एते शब्दा इति,

किमिति वा कर्तुः करणोत्पद्यते देवदत्तादेः कर्तुं परशु-
मृत्तिकरणोत्पत्त्यदर्शनादिति चेत्, इत्त हतस्तर्हि अपगतसकलकरे
णकलापस्वमहिममतिप्रसङ्गात्, प्राणमनःप्रभृतिनिखिलकरणोत्पत्त्य

भ्युपगमः, एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि च इति,
 अथ श्रुतिप्रसिद्धत्वात्तथैवाभ्युपेयते ।
 पञ्चरात्रप्रसिद्धत्वादिदं किन्नाभ्युपैषि भोः ॥
 न हि स्मृतिप्रसिद्धार्थपरित्यागोऽतिशोभनः ।
 निर्दोषज्ञानजन्मत्वात् प्रामाण्यं हि समं द्वयोः ॥
 यत्तु चत्वार एते किं समानैश्वर्यभागिनः ।
 स्वतन्त्राः किमुतैकस्य स्वेच्छामूर्तिचतुष्टयी ॥

इति विकल्पः ।

समानैश्वर्यभागित्वे तुल्यत्वान्नैव कार्यता ।

एकस्य मूर्तिभेदश्चेत् किं भेदेन प्रयोजनम् ॥

इति दूषयतीति व्याख्यातं विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेध
 इति ।

तद्युक्तम् असम्भावनीयत्वाद्विकल्पस्य, न हि केनचिदीश्वर-
 वादिना अनेकेश्वरं जगदभ्युपगतं विशेषतश्च पाञ्चरात्रिकैः वासुदेव
 एवैकः परा प्रकृतिरिति वदद्भिः, किन्तु स एव भगवान् लीला-
 विरचितचतुर्भेदः सकलमपि जगत्संरक्षतीति ।

न चेदमनुपपन्नं बल-भरतावरजाग्रजादिप्रादुर्भाववदुपपत्तेः,
 यथैव हि भगवतः स्वलीलाविरचितगगन-पवन-हर-विरञ्ज्यादिप्रप-
 ञ्चस्य अचिन्त्यमहिमलीलैकप्रयोजनस्य राम-लक्ष्मण भरत-शत्रुघ्ना-
 दिस्वच्छन्दाविग्रहा न विरोत्स्यन्ते एवं सङ्कर्षणप्रद्युम्नादिभेदा
 इति ।

यत्परं विप्रतिषेधात् इति चतुर्षु वेदेषु इति श्रुतिविप्रतिषेधात्
 तन्त्राणां परस्परविप्रतिषेधाद्वा । अप्रामाण्यमिति तत्र श्रुतिविप्रतिषेध-
 स्तु प्रागेव प्रत्युक्तः, परस्परविप्रतिषेधस्तु प्रधानगुणसामान्यविशेषा-
 दिन्यायसंपादितवचनव्यक्तीनां तन्त्राणां नास्त्येव न्यायानुग्रहरहिता-

नान्तु षचसा न कचिदपि परिनिश्चायकत्वं, यथाऽऽह न्यायसंपादि-
व्यक्ति पश्चाद्वाच्यार्थबोधकम् इति, तस्मात्सूत्रकारेण इदं महो-
पनिषदम् इत्यादिवचनैर्वेदेभ्योविरोधेणामिमत्तत्परप्रामाण्येषु पञ्चरात्र-
तन्त्रेष्वविद्यमानजीवोत्पत्तिप्रतिपादनाध्यारोपेण तन्निराकरणपरतया
सूत्रं व्याख्यायमानं व्याख्यातृणामेवास्याति स्यादप्यतीत्यलं
भवन्त्येन ।

तत्रैव सूत्रार्थं पूर्वं स्वामिमेतसमयपरिपन्थिपिलङ्कारयप-
सुगत जिन-यशुपतिमतानां श्रुतिन्यायविरोधादसामञ्जस्य प्रतिपाद्य
अधुना स्वामिमेतपञ्चरात्रतन्त्राणामपि इतरसमयसमानपरिगणनाद्
पुद्धौ सन्निहितानामितरसमयवदसामञ्जस्यमाशङ्क्य प्रामाण्य
अभ्युत्पाद्यते ।

तत्राद्येन सूत्रद्वयेन पूर्वपक्ष उपक्षिप्यते तथा हि पञ्चरात्र-
शास्त्रमप्रामाण्यम् उत्पत्त्यसंभवाद् प्रतिपाद्यमानायाः संकर्षणाद्युत्पत्ते-
रसंभवाद्, कथमसंभवः, समययाऽप्यनुपपत्तेः तथा हि ।

किन्तु चत्वार एवैते समानैश्वर्यमागिनः ।

एको वा स्याच्चतुर्भेदे द्वेष्टा व्युत्पत्त्यसंभवः ॥

समानैश्वर्यमागित्वे तुल्यत्वाच्चैव सृज्यते ।

एकात्मत्येऽभ्युपेतेऽपि तयोत्पत्तेरसंभवः ।

सष्टसृज्यविभागो हि नैकस्मिन्नवकल्पते ।

तथा न च कर्तुः पराणाम् इत्यत्र अप्रामाण्यं कर्तुः संकर्षणा-
संज्ञाजीवात् करणस्य प्रद्युम्नसंज्ञस्य मनस उत्पत्त्यसंभवात्, न हि
देवदत्तात्परशुक्लपक्ष इति ।

एवं वा न च कर्तुः पराणाम् इत्यत्र कर्तुः संकर्षणात् न करण-

● स्यू ॥ निश्चयन्यायेनेत्यर्थः यथा हि स्यूनां प्रवर्षितमिच्छयस्तां स्वयमेव
हस्तेन परिचारय परीक्षन्ते ।

मुत्पद्यते ब्रह्मण एव समस्तकरणोत्पत्तिश्च्युतेः, एतस्माज्जायते प्राणो
मनःसर्वेन्द्रियाणि च इति, विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेध इति,
वा-शब्दात्पक्षो विपरिवर्तते ।

यदुक्तमुपयथाऽपि संकर्षणाद्युत्पत्तेरसंभवादप्रामाण्यमिति
नैतदस्ति तस्यास्सङ्कर्षणाद्युत्पत्तेरप्रतिषेधः ।

यदि हि विज्ञानादय एते न भवेयुः स्यादुत्पत्तिप्रतिषेधः ।

विज्ञानश्चादि*चेति विज्ञानादि ब्रह्म तदभावे ब्रह्मभावे
उत्पत्तेरप्रतिषेधः ।

* आदीयते-उपादीयते उपयुज्यते सर्वकार्यार्थमित्यादि सर्वजगन्निदानं ब्रह्म,
अत्र यद्यपि उपसर्गं घोः किरिति पाणिनीयेन किप्रत्ययान्तादि-शब्दस्य नित्यपुंरत्वं
प्राप्नोति तथापीह औणादिकप्रत्ययेन साधुभावोऽवगन्तव्यः शिष्टप्रयोगे संज्ञासु धातु-
रूपाणीत्यादिना तथैवानुशिष्टत्वेन शिष्टशिष्टैरेव च प्रयोगमूलतया अनौणादिकस्यैव
पुंस्त्वकल्पनात् ॥

अथवा विज्ञानं चादिश्चेत्येव पाठः । ततश्च विज्ञानं चादिश्च विज्ञानादि
इति समाहारद्वन्द्वः, विज्ञानादीतिकृतसमाहारद्वन्द्वके विज्ञानादिपदे निर्दिसर्गकपाठा-
वलोकनान्तरित एव प्राचीनकोशेष्वपि विज्ञानं चादिश्चेति विवक्षणीये विज्ञानं
चादि चेति ललितपुरिति केचिन्मन्यन्ते । इत एवास्वरसेन कल्पान्तरभवकलम्बिरे
ग्रन्थाचार्यः । एवमेव च विज्ञानादिसूत्रे श्रीभाष्येऽपि शङ्खासमाध्यन्मूहनमिति कृतं
कुल्लुष्ट्या वाचासिति चापरे । वस्तुतस्तु श्रीभाष्यकोशेषु आगमप्रामाण्यकोशेषु च
प्रायशो देशविशेषनैरेत्येण विज्ञानादिसूत्रे (विज्ञानं चादि च विज्ञानादि-ब्रह्म तद्भावे)
इत्येव प्रामाणिक पाठ इत्यवश्यं तात्पर्यविशेषेण स प्रयोगो वक्तव्यो न तु यथाश्रुता-
र्थकादि-पदेनाचरमाथेन अग्रहसाधारणेन । अत्रैवमाचक्ष्महे आ समन्तादपुं शीलम-
स्येत्यादिन् परमं ब्रह्म सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । इति पाणिनीयेन ताच्छील्येऽर्थे-
णिनिः, आडा चासाधारण्यं विवक्ष्यते तच्च अत्ता चराचरग्रहणादित्यधिकरणोक्तरीत्या
ब्रह्मासाधारणं कर्मेति तादृशार्थकादिपदेन निखिलजगददनर्कत्वं परं ब्रह्मासिद्धिं भवति
तच्च साह्यार्थमुक्तदिशा प्रधानधर्मो माभूदिति विज्ञानपदेन विशेष्यते । एवं च जन्मा-
द्यस्य यत इति सूत्रे आदिपदेन जगत्स्थितिप्रणाशहेतुतायां लक्षणत्वेनाभिमत-
तया लक्षणेनेतरमेदसाधने जन्मादित्रितयस्य संहत्य हेतुतायां व्याप्यत्वासिद्ध्या प्रत्ये-
कमेव हेतुताया वाच्यत्वेन स्वासाधारणरूपेणादिन् पदेन ब्रह्मोपस्थापितं भवतीति ।
अति चैवं (विज्ञानं चादि च विज्ञानादि ब्रह्म) इति श्रीभाष्याचार्याणां परमाचार्याणां
श्री ६ यासुनसुनीनां चाभिधानमज्ज्ञसा समज्ज्ञसमिति यथाश्रुतार्थग्राहिणां केषांचिद-
मीषामाचार्यतात्पर्यान्वबोधनिबन्धनमेवानुपपत्त्यभिधानम् । परे तु संपदादित्वात्
विचर्षं कृत्वा तत्समात्स्यार्थे अणं विधाय आद इति प्रसाध्य ततो मत्वर्थीयेनिना आदिन-

एतदुक्तं भवति एकस्यैव परमात्मनो वासुदेवस्यापरिच्छिन्न-
शक्तेः स्वभावावेरावरात् कार्यकारणभावोपपत्तिरिति ।

यत्तु न सङ्कर्षणान्मन उत्पद्यते प्रमाण एव उत्पत्तिश्रुतेरिति
तदपि तस्य विज्ञानादित्येन परिहृतम् ।

अपि च न च कर्तुः करणम् इति किमुक्तं भवति किं यस्याः
क्रियाया यत्करणं तत्क्रियाकर्तुर्नोत्पद्यते, उत यद् यत्र कापि करणं
तत् कृतश्चिदपि कर्तुर्नोत्पद्यत इति वा ।

तत्राद्ये कल्पे सिद्धसाधनतया अनुमानस्य विप्रतिषेधः, न
ह्यत्र सङ्कर्षणात्कर्तुस्त्ययमानं मनः स्वोत्पादने करणं कर्मत्वाद्,
नापि स्वोत्पत्तौ कर्तृत्वात् ।

अपरेऽपि कल्पे मत्पक्षविप्रतिषेधः, उदकाहरणादौ करणभूता-
नामपि धटादीनां कर्तुः कुलालादेस्तत्पत्तिदर्शनात् ।

तदिदमाह विप्रतिषेधादिति ।

यद्वा सूत्रद्वयस्यास्य व्याख्यानान्तरेष्वप्यते ।

विज्ञानादेः प्रमाणात्त्वहेतोर्भावेन युज्यते ॥

पञ्चरानमभाषात्त्वनिषेधोऽतिप्रसङ्गः ।

तत्रानुवादसंदेहज्ञानानुत्पत्तिरित्याह ॥

निरस्तमप्रमाणात्त्व विज्ञानग्रहणादिह ।

वक्त्राशयवराभासमित्यासाकाञ्चनुसन्धे ॥

आदिशब्देन तन्त्राद्याभासोक्तत्वं विवक्षितम् ।

तथा हि ।

यद् सि गद्यविपण्ति । तदिदमपि प्रक्रियागौरवपराहणमिति भाषितस्ये विदुषाम् ।
किं च लज्जन्तस्य संप्रदायिकवचनस्य मित्यज्योते सतोऽपि जाते नान्यत्वेन हीनो
उपपद्यमानादौ इति त्यागित्वं ततोऽपि नेष्टसिद्धिसंभावना । यदपि अवगमाद इति
मात्रे इति सुप्ते माये प्रज्ञं कृत्वा भाषयन्मत्ताय मत्पक्षधेनिना आदिन्यदप्रसाधनं
तदिदं धर्मयोगेति पाणिनीयानुशासनविस्मरणमिव गन्धर्वं यमि अस्मादेव विद्यमानम् ।

यस्मात्तात् कुर्वते सदा सहजया बुद्ध्या समस्तं जगत् ।

यः पुंलामभिवाञ्छितानि दिशति ध्यानैकसंतर्पितः ॥

नित्यावस्थिसमस्तकाम इति यं प्राहुस्त्रयीपारगाः ।

तस्मिन् विभ्रमविप्रलम्भनमुखा दोषा भवेयुः कथम् ॥

उत्पत्त्यसम्भवो यश्च पूर्वसूत्रद्वयोदितः ।

संकर्षणादिमूर्तीनां तत्र प्रतिविधीयते ॥

विप्रतिषेधात् इति पञ्चरात्रस्मरणांनुमितभगवत्प्रत्यक्षविप्रतिषे-
धात् तदनुमितश्रुतिविप्रतिषेधाद्वेति ।

यद्वा सूत्राणां न्यायप्रदर्शनपरत्वात् पञ्चरात्रश्रुत्योरेकान्तमपि
विरोधं कृत्वाऽत्र चित्यन्ते तथा हि ।

सति वेदविरुद्धत्वे किन्तु भन्वादिवाक्यवत् ।

अप्रमाणाभिदं शास्त्रं प्रमाणं वेति संशये ॥

अप्रमाणां विरुद्धार्थप्रमित्युत्पत्त्यसम्भवात् ।

असम्भवश्च सापेक्षनिरपेक्षत्वहेतुकः ॥

यावद्धि सापेक्षं पञ्चरात्रस्मरणां न मूलप्रमाणोपस्थापनमुखेन
स्वार्थं प्रभातुमुपक्रमते तावन्निरपेक्षापौरुषेयागममुवा प्रत्ययेन तदर्थ-
स्यान्यथा परिच्छेदात्तद्विरुद्धायाः प्रमितेरुत्पत्त्यसम्भवात् ।

तावद्धि पञ्चरात्रस्य मूलश्रुत्यवबोधनम् ।

प्रत्यक्षशास्त्रशास्त्रेण यावन्मूलं न लूयते ॥

ननु कथं वेदा वा निरपेक्षा यावता तेषामपि भगवदनुभव-
सापेक्षमेव प्रमाणात्वं तत्कारणत्वात्, यथैव हि पञ्चरात्रस्मृतयः
तदनुभवसापेक्षाः एवं वेदा अपीति तत्रोच्यते न च कर्तुः करणां न
कर्तुरीश्वरस्य करणां वेदाः क्रियन्त इति करणां, कर्मणि ल्युट्,
अपौरुषेया वेदा इति यावत् ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः, न चेदस्ति पञ्चरात्रशास्त्र-

अप्रामाण्यमिति किन्वाहिं तदप्रतिषेधः प्रमित्युत्पत्तेरप्रतिषेधः,
विच्छेदार्थमपि विकल्पेन प्रामाण्यमित्यर्थः असम्भवद्वन्मविप्र-
सम्भगवदनुभवमूलत्वाद्, विज्ञानादिभावे विज्ञानविशिष्टं ज्ञानम्
असम्भवत्स्वलनमिति यावत्, अन्येषां हि सर्वधर्मशास्त्रनिवन्ध्या।
सांसारिकत्वेनासार्यश्यात् अनवाप्तकामत्वाच्च सम्भाव्यमानविविध-
विभुधं ज्ञानं, भगवत्स्तु स्वामाविकनिरङ्कुशैर्यस्य श्रुतिशतसमधि-
गतावितयसहजसमस्तधर्माधर्मादिसाक्षात्कार ज्ञानमिति विज्ञानमि-
त्युक्तं, तादृशस्य*तस्यादिभावे मूलत्वे सति तदप्रतिषेध-
प्रामाण्यमेवेति ।

ननु कथं श्रुतिविच्छेदस्य तन्त्रस्य प्रामाण्यस्याभ्युपगमः तत्प्रा-
माण्यायै हि श्रुत्या सह विकल्पः प्राप्नोति, विकल्पश्च अष्टदोषदुष्टः,
स च कचिदन्यतरपरित्यागकारण्यमावादागत्याऽभ्यनुज्ञायते, यथा
धीहिमिर्यजेत यवैर्यजेत इति, न हि तत्रान्यतरदपहर्तुं क्षय्यम्
उभयोरभ्यनपेक्षत्वाविशिष्टत्वात् ।

न चैवमपि पञ्चरात्रश्रुत्योर्विकल्पेन भवितव्यम् अतुल्यत्वात्,
निरपेक्षं हि वैदिकं वचनम् अपौरुषेयत्वात्, सापेक्षं च पञ्चरात्रवच-
नमिति कथमनयोर्विकल्पः ।

अथवा पञ्चरात्रशास्त्रस्यापि निरपेक्षत्वादेव ।

कथञ्च पौरुषेयस्य वचसो निरपेक्षता ।

इति चेदिदमाचष्टा पृष्टस्सन्नेय तार्किकः ॥

किमस्य बोधकत्वाय परापेक्षाऽभ्युपेयते ।

किं वा निवायकत्वाय यथार्थज्ञापनाय वा ॥

पुमर्थत्वाय वा तत्र चतुर्णामप्यसम्भवः ।

न खलु चक्रवर्त्युपचारेण भगवन्तं समर्चयेद्वितीदं वचनं श्रूयमाणं बोधकत्वाय किञ्चिदपेक्षते अन्यत्र व्युत्पत्तिग्रहणात्, न च तावता सापेक्षत्वेन दौर्बल्यं श्रुतावपि दौर्बल्यप्रसङ्गात् ।

नापि निश्चयजननाय, न हि अर्चयेदित्येतत् अर्चयेन्न वेति संशयितं प्रत्ययमुत्पादयति व्युत्पत्तिप्रतिपत्तिव्याकोपप्रसङ्गात् ।

नापि यथार्थत्वाय, न ह्युत्पन्नं ज्ञानं स्वकारणव्यतिरेकेण यथार्थत्वाय अपरमपेक्षते गुणतः प्रामाण्यस्यायुक्तेत्वात् अन्वय-
पक्षमात्रम् ।

न च पुरुषार्थत्वाय परापेक्षा शास्त्रशरीरपर्यालोचनादेव तत्सिद्धेः, इह हि यथोक्तसंस्कारवतां शास्त्रश्रवणात् तदर्थज्ञानं ततस्तदर्थपाञ्चकालिकानुष्ठानं, ततो निरतिशयसंपत्ताप्तिरिति शास्त्रा-
देवावगम्यते ।

अथोच्येत सत्यपि पञ्चरात्रतन्त्राणां स्वतःप्रामाण्ये यावत्तद्वस्तु-
राप्तिनिश्चयपुरस्सरं दोषाभावो नावधार्यते न तावत्प्रामाण्यं निष्पा-
द्यत इति तदसत्, न हि दोषाभावज्ञानं प्रामाण्यं निष्पादयति निर्दोषज्ञानकारणादेव तदुत्पत्तेः ।

न च निर्दोषत्वायासत्वादिगुणनिश्चयः सत्तामात्रेण तत्सिद्धेः,
यथाह वार्त्तिककारः । तदा न व्याप्तिर्यन्ते तु ज्ञायमानतया गुणाः ।
इति, दोषाभावज्ञानेऽपि गुणानां सत्तयोपयोगो दर्शितः, दोषाभावे
तु विज्ञेये सत्तामात्रोपकारिणः । इति, न चोत्पन्नमपि प्रमाणां हानो-
पादानादिव्यवहारायापरमपेक्षते स्मरणाभिलाषाभ्यामेव तत्सिद्धेः,
यथाहुः स्मरणादभिलाषाच्च व्यवहारः प्रवर्तते इति ।

अपि च स्वतःप्राप्तप्रामाण्यानां वेदानामपि यावत्कर्तृभावनि-
श्चयपुरस्सरं दोषाभावो नावधार्यते न तावत्प्रामाण्यं प्रतितिष्ठतीति
समानं सापेक्षत्वम् ।

अयं योग्यानुपलम्भादेवानायाससिद्धे वक्तृभावे निराश्रयदो
पाणामसम्भवादमामाख्यराज्ञैव वेदे नास्ति इति चेत् यथाहुः ।

तत्रापवादनिर्मुक्तिर्वक्तृभावाल्लुपीयसी ।

वेदे तेनाप्रमाणत्वं न शङ्कामधिगच्छति ॥

इति ।

इन्तर्हि पञ्चरात्रतन्त्रेऽपि सर्वज्ञसर्वेश्वरवक्तृभावादेव अयन-
सिद्धे दोषाभावे अमामाख्यपशङ्का नावतरतीति समानधर्मे ।

एतदुक्तं भवति उभयोरपि स्वतःमामाख्ययोरकत्र दोषाभाव
निवयः तदाश्रयपुरुषाभावनिश्चयात्, अन्यत्र तद्विच्छेदश्रुत्यवक्तृत्व-
निश्चयादिति ।

यथा औप्ययाभावनिश्चयो नमसि तद्वाचाराभावनिवयाज्जले
तु तद्विच्छेदशैत्योपलम्भादिति ।

किञ्च ।

सापेक्षनिरपेक्षत्वे न हि वाचस्य कारणम् ।

युक्तौ रजतबोधस्य निरपेक्षस्य वाचकम् ॥

नेदं रजतविज्ञानं तत्सापेक्षमपीष्यते ।

सेयं ज्वालेति संविद्येस्त्वैलवर्तिमिनाराजा ॥

अनुभा वाचिका दृष्टा सापेक्षाऽप्यक्षजन्मनः ।

अतो निरवकाशेन सावकारा निषिध्यते ॥

न चेह सावकारात्वं भगवच्छास्त्रवेदयोः ।

अयं श्रुतिविच्छेदस्य तन्त्रमागस्य दुरशकम् ॥

वासुदेवमयीतत्वं निश्चेतुमिति मन्यसे ।

पञ्चरात्रविच्छेदस्य वेदमागस्य वा कथम् ॥

अपौरुषेयताज्ञानमाविर्भवति वाधितम् ।

तस्यापि वेदमागत्वात् तयामात्रोऽभ्युपेयते ॥

अस्यापि पञ्चरात्रत्वात् तत्प्रणीतत्वभिष्यताम् ।
 कर्तुरेस्मरणात्तत्र यदि चापौरुषेयता ॥
 तत्कर्तृकत्वस्मृत्याऽत्र किञ्च स्यात्तत्प्रणीतता ।
 अस्ति ह्यास्त्रीकुमारं सा दृढा स्मृतिपरम्परा ॥
 पञ्चरात्रस्य निर्माता केशवो भगवानिति ।
 तत्प्रणीतत्वविश्वासाद् गजानश्वान् धनं बहु ॥
 दक्षिणां विविधां दत्त्वा प्रतिष्ठादीनि कुर्वते ।
 साङ्ख्यस्य कपिलो वक्ता पञ्चरात्रस्य केशवः ॥
 इति स्कन्दपुराणोऽपि पठ्यते भारते तथा ।
 पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।
 इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
 साङ्ख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशङ्कितम् ॥
 नारायणमुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयन्मुनीन् ।
 ब्रह्मणस्सदने तात ! यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥
 एवमादिपुराणोक्तैः सहस्रैर्न्यायवृंहितैः ।
 वासुदेवप्रणीतत्वं पञ्चरात्रस्य निर्व्यथम् ॥
 किन्तु वेदस्य नित्यत्वे विवदन्ते विपश्चितः ।
 तेन निर्दोषविज्ञानकारणत्वाद् द्वयोरपि ॥
 निर्विशङ्कं प्रमाणत्वं भगवच्छास्त्रवेदयोः ।
 ततश्च तुल्यशिष्टत्वाद् विकल्पेन प्रमाणाता ॥
 इति मत्त्वैतदाचष्टे सूत्रकारो महामनाः ।
 विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेध इति ॥

ननु च भगवत्सर्वज्ञत्वेनासंभाव्यमानायामपि भ्रान्तौ सर्वश-
 क्तित्वेन विप्रलब्धमपि भवतीति किमिदमपि शास्त्रं व्यामोहयितुम-
 भिहितम् उत वस्तुतोऽवहितबुद्ध्या निबद्धमित्यन्यतरपक्षावलम्बन-

विक्रमनसा क इव निर्गुणोपायः, मत्पुत्र पेदत्रिरो गदेव विप्रुवन
फलमित्यध्यवस्याम इति ।

तत्रोच्यते विप्रतिषेधात् इति, समस्तश्रुतीतिहासपुराणलोक-
विप्रतिषेधाद् यदि विना कारणेन भगवत सर्वशक्तित्वमात्राद्
विष्ठावनराङ्गा ।

इन्तैष सर्वशक्तित्वाभरके धार्मिकानपि ।

पातयेतेति सन्देहाभिनेष्टं जगदापतेत् ॥

अपि चायं सर्वशक्तित्वेन विमलिप्तमानः निमतीन्द्रियासत्या-
र्थान् वेदानादौ निर्माय स्वनिर्मायास्मरणाशक्तिमपि हिरण्यगमदिर-
पदस्य तत्त्वमृति स्वाध्यायपरम्परामिमा प्रवर्तितवाञ्च येति संशयानाः
कथं विप्रसिम् । अथास्य सत्यपि सर्वशक्तित्वे यावच्छक्ति परमो
प्रमाणाभावात् अनवस्थानाद् भगवतव स्वभाववाप्तकामतया
विमलभ्रमयोजनविरहाद् वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषैर्मात्रपापि चाससृ-
ष्टत्वात् सर्वमायिजातस्य स्वभावसौहृदेन व्यवस्थानाद् विमलभ्रुं
प्रणीतत्वे च विदुषामद्य यावत् स्वाध्यायाध्ययनतदर्थानुष्ठानवता
तत्कर्तृदोषविस्मरणानुपपत्तेस्तादृशानाङ्गा नास्तीति चेत्तदेतत्सर्वमन्य-
त्रापि समानम् ।

तथा हि ।

किमस्यावाप्तकामस्य सर्वज्ञस्य दयानिधेः ।

अल्पसर्वैरलभ्यैर्विप्रलब्धैः प्रयोजनम् ॥

विप्रलब्धुं कृते तन्त्रं कथं वा परमर्षयः ।

इतस्ततः मर्शसन्ति तुल्यवच्छ्रुतिमूर्द्धमिः ॥

तथा हि वेदैस्सह निर्विशेषं धाराह-रामायण-भारतादौ ।

अमुष्य तन्त्रस्य रहस्यमार्गं वक्तुं सन्तस्तमिधं वदामः ॥

• पञ्चीति प्रविष्टपाठः ।

वेदेन पञ्चरात्रेण भक्त्या यज्ञेन च द्विज ? ।
 प्राप्योऽहं नान्यथा प्राप्यो वर्षलक्षशतैरपि ॥
 पञ्चरात्रं सहस्राणां यदि कश्चिद् ग्रहीष्यति ।
 कर्मक्षये च मद्भक्तो यदि कश्चिद् भविष्यति ॥
 तस्य वेदाः पञ्चरात्रं नित्यं हृदि व*सिष्यति ।
 यदिदं पञ्चरात्रमे शास्त्रं परमदुर्लभम् ॥
 तद् भवान् वेत्स्यते सर्वं मत्प्रसादादसंशयम् ।
 पुराणैश्चैव वेदैश्च पञ्चरात्रैरतथैव च ॥
 ध्यायन्ति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजन्ति तम् ।
 एवमेकं साङ्ख्ययोगं वेदारण्यकमेव च ।
 परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रञ्च सत्तम ? ॥
 वेदेन पञ्चरात्रेण यः पश्यति स पश्यति ।
 इदम्महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ॥
 वचसामिवभादीनामानन्त्यादुपरम्यते ।
 इत्थंभूतस्य तन्त्रस्य विभुवं यदि शङ्कसे ॥
 सर्वत्र स्यादनाश्विास इत्येतदुपदिश्यते ।
 विप्रतिषेधात् । इति,

एवञ्च ।

विरोधेऽपि विकल्पः स्याद् भगवच्छास्त्रवेदयोः ।

विरोध एव नास्तीति प्रागेव प्रत्यपादयम् ॥

नन्वेतन् भवतां भाष्यकाराणां विरुद्धांशप्रामाण्याभिधानं
 कथमिव, यद्यपि विरोधः कृत्वा चिन्तया परिहृतस्तेदपि गम्भीरन्या-

* वत्स्यतीति प्राप्ते वसिष्यतीत्यार्षम् ।

† भाष्यकारपदेनेह द्रमिदाचार्यो, सिधित्सितः । श्रीभाष्यकाराः श्रीदरामा-
 तुजाचार्यास्तु, श्रीदयामुनमुनीनां शिष्यशिष्या इति श्रीभाष्यस्य श्रीदयामुनमुन्यु-
 त्तरकालप्रणीतत्वेन तदिह भाष्यं न विवक्षितं शक्यम् ।

यसागरमवगाढुमपरिचृद्धाना कोमलमनसा वेदानादरो मामृदित्ये-
वम्परम्, यथैव हि भगवतो जैमिने. कर्मफलोन्यास' कर्मश्रद्धा-
संबर्द्धनायेति ।

वेदवाद्यष्टोत्तरवादमामाग्यमवादि यत् ।

एतद्वाद्यष्टोत्तरत्वाद् वेदाना वा कुतो न तत् ॥

अपि च ।

किं वेदं वेदवाद्यत्वं का वा स्यात्तदष्टोत्तरता ।

किमङ्ग वेदादन्यत्वं वेदवाद्यत्वमुच्यते ॥

तन्निपिद्धार्थकारित्वमाहो तद्देहपरोलता ।

तथा ।

ष्टोत्तरत्वमधीतत्वं ज्ञातत्वं वा निचार्थताम् ।

क्रियमाग्यार्थता वा स्याद्धेतुः सर्वत्र दुष्यति ॥

तत्र तावद् ।

यदि वेदाद्विभिन्नत्वं याद्यत्वं साङ्ग्यधीतता ।

वेदादन्यैस्त्रिभिर्वर्णैरधीतं वेदिकं वचः ।

ममाग्यमित्यनैकान्त्यं हेतोस्तत्र प्रसज्यते ॥

ज्ञातत्वेऽपि ष्टोत्तरत्वे दोषादस्मान्न मुच्यसे ।

पूर्वोक्तं वेदवाद्यत्वं क्रियमाग्यार्थता यदि ॥

ष्टोत्तरत्वाऽपि वेदैः स्यात्तथैव व्यभिचारिता ।

प्रतिपिद्धार्थकर्तृत्वे वेदवाद्यत्वलक्षणे ॥

व्यभिचारस्त्रयीवाक्यैः मायश्चित्तविधायकैः ।

मायश्चित्तविधायकानि वक्ष्यानि कृष्णायहैर्जुहुयात् इत्यादीनि
प्रतिपिद्धकारिमिरधीतष्टोत्तरानुष्ठीयमानार्थान्येव ममाग्यानीति सादृश-
वेदवाद्यष्टोत्तरत्वमनैकान्तिकम् ।

नापि वेददेविमनपरिष्टोत्तरवादमामाग्यं पञ्चरात्रतन्त्राणां,

हेतोरसिद्धत्वात्, अपि च न वेदद्वेषिजनपरिग्रहः प्रामाण्यं प्रतिहन्ति,
यदि हि प्रतिहन्यान्निर्गलस्तर्हि नास्तिकानां पन्थाः, ते हि वेदप्रा-
माण्यप्रोत्सादनाय प्रयस्यन्तः ।

कथञ्चिद्वेदवाक्यानि गृहीत्वा विप्रलम्भनात् ।

अनायासेन मिथ्यार्थान् वेदान् कुर्युर्दिगम्बराः ॥

अथ तत्रानधिकारिणाभ्येतृणामेव न चाभिन्व्याहरेद् ब्रह्म
स्वधानिनयादते । इत्यादिवचनपर्यालोचनया दोषो न निर्दोषवेद-
वाक्यानामिति चेत् तत्प्रस्तुततन्त्रेष्वप्यनधिकारिश्रोतृजनानामेव
दोषः, न निर्दोषतन्त्राणामिति सर्वं समानमन्यत्राभिनिवेशात् । अथ
मतं वेदबाह्यत्वं नाम वैदिककर्मानधिकारित्वं तदनधिकारिभिर्वेदवा-
ह्यैर्गृहीतत्वात् चैत्यवन्दनवाक्यवत् अप्रमाणमिति तत्रापि किमखिल-
वैदिककर्मानधिकारिजनपरिगृहीतत्वं हेतुः, उत कतिपयवैदिककर्मा-
नधिकारिगृहीतत्वमिति विविच्य व्याचष्टाम् ।

न तावदग्रिमः कल्पः कल्पते हेत्वसिद्धितः ।

न हि सोऽस्ति मनुष्येषु यः श्रौते कापि कर्मणि ॥

नाधिकुर्यादहिसादौ नृमात्रस्याधिकारतः ।

अन्यथा हि ब्राह्मणहनन=तद्धनापहरण-वर्णाङ्गिनासंगम-
वेदाध्ययनादि कुर्वाणाश्चण्डालादयो न दुष्येयुः । तदनधिकारि-
त्वाद्, यस्य हि यन्न कर्त्तव्यं तस्य हि तत्करणां प्रत्यवायाय, अतः
सर्वेषामीदृशवैदिककर्मणि अधिकारो विद्यत एवेत्यसिद्धो हेतुः,
साधनविकलश्च दृष्टान्तः ।

नापि कतिपयवैदिककर्मानधिकारिभिर्गृहीतत्वादप्रामाण्यं सम-
स्तवेदवाक्यानामप्रामाण्यप्रसङ्गात्, अस्ति हि सर्वेषां कतिपयवैदिक-
कर्मानधिकारः, ब्राह्मणस्येव राजसूये, राजन्यस्येव सोमपाने, अतो
स्थितवर्णाधिकारिगृहीतवेदवचनैरनैकान्तिको हेतुः, अप्रयोजकश्च ।

चैत्यवन्दनतः स्वर्गो भवतीतीदृशो मति ।

न तत्परिमहान्मिव्या निन्तु पारणदोषतः ॥

उक्तं च वैदिकसमन्तास्तिकमवरभृगु-भरद्वाज-द्रौपायनमृति-
महर्षिजनवरिग्रह, मधत्त्वपि हि पञ्चरात्रतन्त्रविदितमार्गेण मासा-
दकरणा-प्रतिमाप्रतिष्ठापन-प्रणाप-प्रदक्षिणोत्सवादीनि मत्पक्षधु-
तिविहिताप्रिहोनादिवत् श्रेयस्करतरपुण्यानुतिष्ठत शिष्टान्
पर्याप्तं, न चैतदाचरणं निर्मूलमिति युक्तं सध्यावन्दनाष्टकाचर-
णादेरपि निर्मूलत्वमसङ्गात्, उक्तं च शिष्टाधारस्य मामाग्यम्
अपि वा कारणाग्रहो मयुक्तानि मतोयेरन्निति ।

अयं भागवतजनपरिष्टीतत्वादिति हेतुः, एतत् सर्वं तत्परिष्टी-
तत्वाद् वाजसनेयकैः पापनशाखावचसा मत्पक्षादीनां सामा-
ग्यमसङ्गः ।

अयं तैरेव परिष्टीतत्वादिति हेतुः सदसाधारणानैकान्तिकम्,
असिद्धञ्च ।

किमिति वा तत्परिमहदमामाग्यम् अत्रैवर्णिकत्वादिति चेत्
किं मो' त्रैवर्णिकेतरसवर्णारथकारनिपादादिपरिष्टीतानुष्ठेयमानार्था-
नामार्थव्यवचसा रथकार आदधीत एतया निपादस्यपि वाजयेत्
इत्यादिवचसा सामाग्य नास्ति ।

अस्तु वा त्रैवर्णिकपरिमहोऽमामाग्यहेतुः, एतेषां तु भगव्त्वा-
स्त्रानुगामिनो मागवतानामुत्कृष्टप्राज्ञारथं सर्वममाग्यसमवगतमिति
तत्परिमह' सामाग्यमेव द्रव्यति । आह केन पुनः ममाग्येनैवा
प्राज्ञायमवगतं, केन वाऽन्येषाम् ।

ननु चतुर्विंशकारणसमनन्तरं शिखा-यज्ञोपवीत-याताशद-

बृह भौज्जीयुजो द्विजकुमारकान् पश्यन्तो ब्राह्मणा इत्यवगच्छन्ति
इह वा किमहरहरधीयमानवाजसनेयकैकायनशाखान् विलसदुपवी-
तोत्तरीयशिखाशालिनोऽध्यापयतो याजयतः प्रतिगृह्णतो विदुषः
पश्यन्तो ब्राह्मणा इति नावयन्ति ।

अथ याजन-प्रवचन-पालाशदण्डादीनां दुष्टशूद्रादिषु व्यभि-
चारसंभवाद् ब्राह्मण्यसिद्धवत्कारेण प्रवृत्तेश्च न तेभ्यो ब्राह्मण्य-
निर्णयः, तद्भागवतेतरविभ्राणामपि समानम् ।

अथ सत्यपि तेषां कचिद्व्यभिचारे तत्सामान्यादन्यत्र व्यभि-
चारशङ्कायां शुक्तौ रजतधियो व्यभिचारात् रजते रजतधियां व्यभि-
चारशङ्कोपत् प्रत्यक्षविरोधात् अजवस्थानाच्च अनुपलभ्यमानव्यभि-
चारोदाहरणेषु तथात्वनिश्चयस्तदन्यत्रापि समानम् ।

अथ मतम् अन्येषां ब्राह्मण्यं तदसाधारणगोत्रस्मरणादिति,
तद् भागवतानीमपि समानम्, स्मरन्ति हि भागवताः । वयं भार-
द्वाजाः वयं काश्यपाः वयं गौतमाः वयमौपगवा इति ।

न चेदं गोत्रसाधारणं निर्भूलं साम*यिकं वा सर्वगोत्ररक्षणानां
तथाभावप्रसङ्गात् ।

संभाव्यमानदोषत्वाद् वंशानां यदि संशयः ।

तद्ब्राह्मण्ये ततो लोकं सर्वं व्याकुलयेदयम् ॥

तथा हि ।

जननीजारसन्देहजातश्चण्डालसंशयः ।

निर्विशङ्कः कथं वेदमधीषे साधु सत्तम ? ॥

तेन भागवतानामविच्छिन्नपरम्पराप्राप्तविचित्रगोत्रसाधारणपर्यव-

स्यापिर्वं प्राग्वयमनरादितयाम्ना इति न प्राग्वयमनामन्येनाम्ना
प्राग्वये फलिद्विजेय ।

यदि परं त परमपुन्यमेराधिता एवान्तिन, अ ये पुन्य-
विकाकस्तापारणा इति, कि पुनरनरां प्राग्वये ममावयवमिति
यदेवान्येषा, केन वा तेषा प्राग्वयमवयवम् पित्रा एतेन, यदि च
पौतृदत्तम् ।

श्रुयतामुपपन्नपि प्राग्वयस्यावयवम् ।

मत्पत्तं वा अनुमानं वा यद्वाऽप्यपिचित्तं वा ॥

ननु कथं मत्पत्तं प्राग्वयमवयवमिति, न हि मयमाज्ञासन्निभा
तसमनन्तरमदृष्टपूर्वविम-ज्ञासमानपयोपपित्त्वात्तसन्निपासनात्म
दिपादिविरोध-यं प्राग्वयं अयं सत्रिय इति विभागेन प्रतिपत्ताम् ।

न च तत्पितृनाम्प्राग्वयस्मरणसापत्तमक्षमेव सन्निहितभ्यक्ति-
वर्ति प्राग्वयमवयवमयतीति साम्प्रतं, तत्स्मरस्यैव पृथानुमपधिरदेगा
व व्यासुतस्मरणवदनुपपत्तेः ।

न चानुमानाचरतिनद्धलिङ्गादर्शनात् ।

न च शम दम तपस्यौचादयो प्राग्वये लिङ्गं, तेषां प्राग्वयेन
सता संपाद्यत्वात् व्यभिचारात् ।

न चार्थापत्त्या प्राग्वयनिर्णयः, अनुपपत्त्यभावात्, न च
यसन्ते प्राग्वयोऽङ्गीनाधीत इत्यादिवाक्यार्थानुपपत्त्या प्राग्वय-
निर्णयः, प्राग्वयोऽपिदार्थावयवमपूर्वकत्वात् तद्वाक्यार्थावयवमस्य,
नार्यं दोषः, न हि मयमाज्ञासंयोगसमय एव भासमानं मत्पत्तं

कर्तव्यं मग्यामेव ते पि मामय श्रीगुणयजन्त्यपिधिपूर्वकमिति विनिमित्तम् ।

† न केवलं मयैव प्राग्वयमिति नार वापयोदमनाम्ना तस्य निरूपणीयत्वेन
समस्यादिति भावः ।

नान्यदित्यस्ति नियमः, यदेवेन्द्रियव्यापारानुवृत्तौ सत्यामपरोक्षम-
वभासते तत्प्रत्यक्षं तथा च ब्राह्मण्यमिति तदपि प्रत्यक्षं, प्रतीमे हि
व्यष्टि-मीलितलोचनाः तत्सन्ततिविशेषानुसंधानसमनन्तरं वासिष्ठ-
काश्यपीय-शठमर्षणप्रभृतिविचित्रगोत्रकुलशालिषु समाचारशुचिषु
विलसदुपवीतोत्तरीयशिखामौञ्जीवन्धेषु स्फुटतरमनुसंदधद् ब्राह्म-
ण्यम् ।

न चैतदलौकिकं यत्सन्ततिविशेषानुसंधानसापेक्षमक्षं ब्राह्मण्यं
ग्राह्यतीति, सर्वत्र देशकालसंस्थानादितिकर्तव्यतानुगृहीतमेन्द्रियं
स्वगोचरपरिच्छेदोत्पादे कारणम्भवति कारणमात्रस्यायं स्वभावो
यदितिकर्तव्यतापेक्षणम् ।

यथाह ।

न हि तत्करणां लोके वेदे वा किञ्चिदीदृशम् ।
इतिकर्तव्यतासाध्ये यस्य नानुग्रहेऽर्थिता ॥ इति,
ततश्च सन्ततिसृष्ट्यानुगृहीतेन चक्षुषा ।
विज्ञायमानं ब्राह्मण्यं प्रत्यक्षत्वं न मुञ्चति ॥
तथा च दृश्यते नाना सहकारिव्यपेक्षया ।
चक्षुषोजातिविज्ञानकरणात्वं यथोदितम् ॥
सुवर्णं व्यज्यते रूपात् ताम्रत्वादेरसंशयम् ।
तैलाद् धृतं विलीनञ्च गन्धेन तु रसेन वा ॥
भरणप्रच्छादितौ बन्धिः स्पर्शनेनोपलभ्यते ।
अश्वत्वादौ च दूरस्थे निश्चयो जायते ध्वनेः ॥
संस्थानेन घटत्वादि ब्राह्मणत्वादियोनितः ।
कचिदाचारतश्चापि सम्यग्राज्यानुपालितात् ॥

इति ॥

यत्समानवयोपपिष्टद्वयविलोभने ।
 यत्क्षणादक्षतो मेदो नावभातीति भाषितम् ॥
 नैवावता विभागस्य मत्पक्षत्वं निवर्तते ।
 सादृश्यदोषाच्च स्याद् विभागस्यानवग्रहः ॥
 समानरूपसंस्थानगुक्तिका-कलधौवयोः ।
 विपक्षः सदसा नामादिति कालान्तरेऽपि किम् ॥
 मत्पक्षो न भवेदेवं विप्रक्षेत्रविना भिदा ।

यद्वा सततिविरोधमवत्वमेव प्राप्तव्यं, तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्या
 यथालोकाकार्यान्तरवद्वगन्तव्यमेव, के पुन सन्ति विरोधा येषु
 प्राप्तव्यशब्दं प्रयुज्यते वृद्धा, केषु वा प्रयुज्यते, ।

उक्तं गोत्रार्पेयादिस्मृतिमत्स्वित्पनेकस्य ।
 आस्ताममस्तुता चिन्तो भावी मन्व्यते कथा ॥
 सिद्ध गोत्रादिपुक्तत्वाद् विभा भागवता इति ।
 वैश्यव्रात्यान्वये जन्म यदेपाश्रयवर्णितम् ॥
 पञ्चमस्सात्वतो नाम विभापौरायतनानि सः ।
 पूजयेदाक्षया राक्षः स तु भागवतः स्मृतः ॥
 वैश्यप्राप्तुं जायते व्रात्यादिति वायपद्वयेक्षणात् ।
 अत्र ब्रूमः किमेताभ्या वचनाभ्या प्रतीयते ॥
 अभिधानान्वयो वा स्याद्विधायो वाऽभिधीयताम् ।

न तावत् सात्वत भागवत-शब्दौ वैश्यव्रात्याभिधायकावेवेति
 नियन्तुं शक्यौ अप्रतीतेः, अतिप्रसङ्गाच्च, न हि पञ्चमः सात्वत
 इत्यत्र सात्वत-भागवत-शब्दयोरर्थान्तराभिधानप्रतिषेधः प्रतीयते
 श्रुतदान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् इह हि व्रात्यवैश्यान्वयमन्मा यः पञ्चमः

सात्वत इति तस्य सात्वतसंज्ञान्वयोऽवगम्यते पञ्चम शब्दस्य प्रथम-
निर्दिष्टत्वेनोद्देशः*कृत्वात् ।

न च पञ्चमस्य सात्वतत्वे सात्वतेनापि वैश्यव्रात्यपञ्चमेन
भवितव्यं, न हि उद्दिश्यमानस्याग्निमत्वे उपादीयमानस्याग्ने धूमव-
त्त्वेन भवितव्यम् अतो नेदशस्मृतिपर्यालोचनया सात्वत-भागवत-
शब्दितानां व्रात्यत्वनिश्चयः ।

यदि पुनरन्योर्जात्यन्तरेऽपि प्रयोगो दृष्ट इति एतावता तच्छ-
ब्दाभिधेयतया भगवच्छास्त्रानुगामिनामपि विभ्राणां तज्जातीयत्वनि-
श्चयः, ततस्तत्रैव सहपठिताचार्यशब्दस्यापि निकृष्टव्रात्यापत्ये
प्रयोगदर्शनात् साङ्गसरहस्यवेददातुर्द्विजपरस्यापि व्रात्यत्वं स्यात् ।

अथ तस्य व्रात्यवाचकाचार्य-शब्दाभिधेयत्वेऽपि प्रमाणान्त-
रेणाप्युक्तब्राह्मण्यनिश्चयात् आचार्य-शब्दस्य आचिनोत्यस्य बुद्धिम्
इत्यादिगुणयोगेनापि वृत्तिसंभवान्न व्रात्यत्वशङ्का तदत्रापि जात्य-
न्तरवाचकसात्वत-भागवत-शब्दाभिधेयत्वेऽपि भगवच्छास्त्रानुगा-
मिनाममीषामतिस्पष्टविशिष्टगोत्रार्थ्यादिसंग्रहादवागतत्वाद् ब्राह्म-
ण्यस्य सात्वत-भागवत-शब्दयोश्च सत्त्ववति भगवति भक्तियोगेनैव
वृत्तिसंभवान्न व्रात्यत्वशङ्कावतारः, एतदुक्तं भवति ।

न चैकशब्दवाच्यत्वादेकजातीयता भवेत् ।

भा भूदाचार्यशब्दत्वाद् ब्राह्मणस्य निकृष्टता ॥

तथा च हरि-शब्दस्य दृष्टा मण्डूकवाचिता ।

इति तच्छब्दवाच्यत्वात् सिंहो मण्डूक एव किम् ॥

तथा गो-शब्दवाच्यत्वाच्छब्दश्चापि विषाण्वान् ।

तत्र ।

मुपन्वाचार्य इत्याद्या यथाऽयान्तरवाचनम् ।

मात्यान्वेयं प्रयुज्यन्ते तर्ह्येवतो भविष्यतः ॥

यदुक्तं योगशक्तिद्वयोपनिषाते सात्वत-भागवत-शब्दयो-
श्चिद्विशक्तिरेवाग्रयितुमुचितेति ।

तदुक्तं मृतावपचरात्पर्यवामिधानोपपत्तौ सत्यामृतसारावगच्छ-
त्तिकल्पनाऽनुपपत्तेः ।

योऽपि हि सात्वत-भागवत-शब्दयोर्वैश्वनात्यान्वयने मनि
चिद्विशक्तिमभ्युपगच्छति अभ्युपगच्छत्येव सावन्यत्र सत्त्वजगत्
चन्द्रयोः मृतिभूतपोस्तदुत्पन्नस्य च तद्विषयस्य स्यान्तराभि-
धानसामर्थ्यं सात्वतं विधिमास्याय, ज-मान्तरकृतैः पुण्यैर्नरो
भागवतो मयेदित्यादौ तद्विहापि तत्रोर्गेनैव मात्यान्वयनमनि वृत्ति
सम्भवेन शतयन्तरकल्पनाया मभ्यासं प्रभते, संभवति चैतेषामपि
साक्षाद्भगवदाराधनामायेऽपि वासुदेवस्यायतनशोधन-फलनिर्द-
रण-प्रतिमासरक्षण-प्रक्रियायोगेनैव सात्वत-भागवत-शब्दाभि-
धेयत्वं, तस्येदम् इति संघनमात्रेऽपि बाणमृत्यपस्मरणात्, उक्तं
वैश्वनात्यान्वयनमनोऽपि भगवदायतनादिशोधनादिक्रियायोगः,
सात्वतानाञ्च देवायतनशोधनं नैवेद्यभाजनं प्रतिमासरक्षणम् इति,
तथा विष्णोरायतनानि सपूजयेदिति ।

एतेन इदमप्यपास्तं यदेषामपि वृत्तिसाम्याद् आत्यत्वमिति
अन्यदेव हि देवायतनशोधनफलनिर्दरणप्रतिमासरक्षण-
अन्ये चाभिगमनोपादानेज्या-स्वाध्याययोगा भागवतैरहा हरजुष्टीय-
मानाः क्रियाकलापा इति ज्योतिष्टोमादाविव तथैव ज्योतिष्टोमे
महचमसजुष्टादिपात्रकरणवद्व्यादिषु सद्गणो ज्योतिष्टोमे,
जस्तु विसिष्टमन्त्रोच्चारणदेवताभिध्यानाऽमिष्टममृतिषु ।

न च तावता तेषां तद्वणाञ्चैकजातित्वसंशयः, एवमिहापि भगवच्छास्त्रसिद्धपाञ्चकालिकानुष्ठातृणामन्येषामायतनशोधनादि कुर्वतां प्रासादपालकावरनाम्नामन्त्यानां चेति ।

यत्पुनस्तं सात्वत-भागवत-शब्दयोर्यौगिकत्वे रथकार आदधीत इत्यत्रापि रथकार शब्दस्य रथकरणायोगेन त्रैविणिकवृत्तिप्रसङ्ग इति तदनुपपन्नं, युक्तं हि तत्राधानोत्पत्तिवाक्यावगतवसन्तादिकालबाधप्रसङ्गात्, सौधन्यना ऋभवः सूरचक्षस इति भन्त्रवर्णावगतजात्यन्तरवृत्तिबाधप्रसङ्गाच्च ।

माहिष्येण करिष्यां तु रथकारः प्रजायते ।

इति रगृत्यवगतजात्यन्तरत्वेऽपि क्षत्रियवैश्यानुलोमोत्पन्नो रथकारस्तस्येज्याधानोपनयनक्रियाश्चाप्रतिषिद्धा इति शङ्खवचनाद् विद्यासाध्येऽपि कर्मणि अधिकाराविरोधात्, त्रैविणिकानाञ्च शिल्पोपजीवित्वस्य प्रतिषिद्धत्वेन तेषु रथकारशब्दस्यानुचितत्वाच्च जात्यन्तरवर्धित्वाध्यवसानं, न चेह तथा विरोधोऽस्ति ।

अपि च ।

कृषावयवशक्त्यैव लब्धे स्वार्थावबोधने ।

नष्टावयवमानत्वं प्रत्याचष्ट च सूत्रकृत् ॥

प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् इति ।

ततश्च सत्त्वाद्भगवान् भज्यते यैः परः पुमान् ।

ते सात्वता भागवता इत्युच्यन्ते द्विजोत्तमाः ॥

स्मृत्यन्तराणि च भागवतानामुत्कृष्टब्राह्मण्यप्रतिपादकानीति परस्तात् प्रादर्शयिष्यन्ते ।

यत् पुनस्तं रत्नमानं ब्राह्मण्ये किमिति सात्वत भागवतैकान्तिक-शब्दैरेवैतेषां नियमेन व्यपदेश इति तत्परिव्राजक-निगदादिवदि त्यदोषः ।

ता उभौ गच्छतः स्वर्गमित्यादिस्मृतिदर्शनात् ।

यदपि वृत्त्यर्थं देवपूजनाद् देवकोशोपजीवित्वाच्च देवलकत्व-
प्राप्तिरिति तदपि देवतान्तरवृत्त्यर्थाराधन-तत्कोशोपजीवनविषयमिति
द्रष्टव्यम् ।

तथा च भगवान् व्यासः ।

भवेद्देवलको यो वै रुद्रकाद्युपजीवकः । इति,

अपि भवति शाशिङ्गल्यवचनम् ।

वृत्त्यर्थं याजिनस्सर्वे दीक्षाहीनाश्च केवलम् ।

कर्मदेवलका एते स्मृता ह्यत्र पुरा मुने ॥

तांश्च संवत्सरादूर्ध्वं न स्पृशेन्न च संविशेत् ।

तथा ।

कल्पदेवलकाः केचित् कर्मदेवलका अपि ।

अथ त्रिवर्षादूर्ध्वमयोग्या देवकर्मणि ॥

ये कल्पोक्तं प्रकुर्वन्ति दीक्षाहीना द्विजातयः ।

वृत्त्यर्थं वा यशोऽर्थं वा कल्पदेवलकास्तु ते ॥

वृत्तिं कृत्वा तु विप्रेण दीक्षितेन विधानतः ।

अन्येन यजयेद्देवमशक्तः स्वयमर्चने ॥

यजनं मुख्यमेवैतद् गौणमेवान्यथा भवेत् ।

अन्यथा इति—अदीक्षितेनेत्यर्थः, तदेव स्पष्टयति

अदीक्षितेन विप्रेण येनकेन विधानतः ।

वृत्त्यर्थं यत्कृतं कर्म तज्जगधन्यमुदाहृतम् ॥

इत्यादिरगृहीतशतपर्यालोचनात् पञ्चरात्रसिद्धदीक्षासंस्कारवि-
रहितानां ब्राह्मणानां देवकोशोपजीवनवृत्त्यर्थपूजनादिकमुपब्राह्मण-

त्वदेवसक्तत्वावहमिति निरूप्यते, यत्पुनः शिष्टविगदितनिर्मात्यनि-
वेद्योपयोगाद् भागवतानामशिष्टत्वमिति ।

तत्र घृणः किमिदं निर्मात्य निवेद्य चाभिप्रेतं श्रोत्रियम् ।

पुष्पोदनादिभार्तं चेत् सर्वलोकाविरुद्धता ।

पुष्पोदनपरित्याग न हि लोकोऽनुमन्यते ॥

विराष्टमतिपेघोऽपि न युक्तस्तदसिद्धितः ।

न ह्यनिरूपितविशेषणम् । विशिष्टपुष्टिराविरस्ति, न चेह
विशेषणं निरूपयितुं शक्यते, किमिति न शक्यत यायता देवोद्देशेन
परित्यागो विशेषणं, किमिदानीं पञ्चरात्रशास्त्रमपि प्रमाणमङ्गीकृतं
भवता येन पञ्चरात्रतन्त्रविहितपञ्चमतिष्ठापितप्रतिमासु देवतामभ्युपेत्य
सदुद्देशेन त्यागो विशेषणमभिलष्यते, कथं हि तत्प्रमाणान्तरमभ्यु-
पेत्तुं तत्प्रतिपाद्यमानाया देवतात्वं, कथं पञ्चरात्रं सदुद्देशेन त्यक्तस्य
निर्मात्यनिवेद्यमाधः, न हि काचिज्जात्या देवता नामास्ति, यैव हि
इतिमतिर्योगिवया प्रमाणाभूताच्छब्दादवगम्यते सा तत्र देवता इति
हि वः सिद्धान्तः ।

अथ पञ्चरात्रिकैर्देवतोद्देशेन परित्यक्तत्वाभ्युपगमाभिर्निर्मात्यनिवे-
द्यमाधः, इत्थं तर्हि, तैरेव परमपावनतयाऽपि निर्मात्यनिवेद्योपयोग-
स्याङ्गीकृतत्वात् छद्देव पावनत्वमङ्गीक्रियताम् ।

अथापावनमेव तैः पावनजुद्धया परिहृयत्वमिति न तत्प्रमाणस्य-
मङ्गीक्रियते, इत्थं तर्हिदेवतैव देवताजुद्धचारोपेण तैः परिहृयतेति
न सदुद्देशेन त्यक्तस्य निर्मात्यनिवेद्यमावोऽङ्गीक्रियताम् ।

एवमुक्तं भवति पुष्पोदनादिस्वरूपमात्रत्यागस्यानिष्टत्वात्
स्वदर्शनानुसारेण च विशेषणार्थमवात् परदर्शनानुसारेण विशेष-

णानिरूपणो तस्यैव परमपावनत्वापातात् तत्र प्रामाण्यमभ्युपगच्छ-
द्भिरन्यैश्च निर्माल्यनिवेद्योपयोगोऽवश्याङ्गीकरणीय इति ।

आह कथं पुनस्तत्र प्रामाण्यमङ्गीकुर्वता

निर्माल्यं निवेद्यञ्च न परिहरणीयम् ।

निषिध्यते हि तन्त्रेषु निर्माल्यप्राशनादिकम् ।

यथा सनत्कुमारीयसंहितायामुदीरितम् ।

निवेदितं तु यद्धव्यं पुष्पं फलमथापि वा ।

तन्निर्माल्यमिति प्रोक्तं तत्प्रयत्नेन वर्जयेत् ॥

तथा प्रदेशान्तरे ।

निर्माल्यं भक्षयित्वैवमुच्छिष्टमगुरोरपि ।

मासं पयोत्रतो भूत्वा जपन्नष्टाक्षरं सदा ॥

ब्रह्मकूर्चं ततः पीत्वा पूतो भवति मानवः ।

इति, तथेन्द्ररात्रे ।

न चोपजीवेद्देवेशं न निर्माल्यानि भक्षयेत् ।

तथा ।

न चोपयोऽगयोग्यानि निर्माल्यानि कदाचन ।

इति, तथा संहितान्तरे ।

निर्माल्यानि न चाश्नीयान्न जिघ्रेन्न च लङ्घयेत् ।

इति, तदेवमनेकसंहितासमधिगतनिषेधस्य निर्माल्योपभोगस्य
कथमिव पावनत्वाङ्गीकारः, ।

अत्राह देवमुदिरप त्यक्तस्यापि च वस्तुन ।
 नादिकादशकादवागुपयोगो न निरुते ॥
 तयेन्द्राण एव ।
 दशनाड्यधिकं पूर्वं स्थापयेद्यु विचक्षणा ।
 कालयोगस्तमुदितो राजावदनि चैव हि ॥
 कालयोगातिरिक्तं तु निमाल्यं परिचक्षते ।
 ततस्तद्वत्तु चैवाग्रो त्रिपेद्भूमी रचनं वा ॥
 इति ।

उच्यते नात्र निर्माल्यमासनादि प्रगम्यते ।
 किन्तु पूरणापूजाया विनियुक्तस्य वस्तुनः ॥
 नादिकादशके पूर्णो पञ्चाग्यागो विधीयते ।

सामान्येन निवेदितस्य पुष्पोदनादे कृतकार्यतया निर्माल्यत्ये-
 नापनये प्राप्ते नादिकादशपूरण पूजास्तथा स्थापनं विधीयते दशना-
 ड्यधिकं पूर्वं स्थापयेदिति ।

ततश्च तन्त्रसिद्धान्तपर्यालोचनयापि च ।
 हरिद्राचूर्णं-नैवेद्य-पादाम्बुस्पर्शनादियम् ॥
 न सिध्येत् तन्त्रसिद्धान्तं क्व नु यूयं क्व चाल्पकाः ।
 अहो विद्यालबोह्रासिनिदामस्तविचेतसः ॥
 सिद्धासितं वचो भाति सकलङ्गेन्दुभिन्ववत् ।
 ये हि शुष्माद्रिधा मूर्त्तास्तोपामेव निषेधमीः ॥
 सेव्यमानं हि तत्सर्वं धैव्याचैरधिकारिभिः ।
 अधौधर्चसनायास सोमपानमिवाधरे ॥
 अन्धेषां हि तदस्पृश्यं पुरोवाशः शुन्तामिव ।

तद्यथैवसंहितायाम् ।

दुर्लभो भगवत्सक्तो लोकेऽस्मिन् पुरुषः सुतः ।
 तत्रापि दुर्लभतरो भावो वै यस्य सत्त्वतः ॥

पादोदकं प्रति शुभस्सिद्धान्ते* च निवेदिते ।

स्रगादिके चोपभुक्ते ह्युपभोगार्थमेव च ॥

अतश्च भावहीनानाधमक्तानां च पणमुख ? ।

निषिद्धं भगवन्मन्त्रद्वक्पूतमखिलं हि यत् ॥ इति,
तथा प्रदेशान्तरे ।

कुङ्कुमं चन्दनञ्चैतत् कर्पूरमनुलेपनम् ।

विष्णुदेहपरामृष्टं तद्वै पावनपावनम् ॥

इति, तथा पञ्चोद्भवे ।

विष्णुदेहपरामृष्टं यश्चूर्णं शिरसा वहेत् ।

सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके सहीयते ॥

तथैश्वरसंहितायाम् ।

उपभुक्तस्य सर्वस्य गन्धपुष्पादिकस्य च ।

स्नानादाहुपयुक्तस्य दधिक्षीरादिकस्य च ॥

दूषणां न प्रयोक्तव्यं शब्दैरप्रातिपत्तिजैः ।

निर्भाल्यबुद्ध्या देवीयं पावनं दूषयन्ति ये ॥

ते यान्ति नरकं मूढास्तत्प्रभावापलापिनः । इति,

यानि पुनर्दीक्षितमेवाधिकृत्य समयानुशासनसमये निर्भाल्यो-
पयोगनिषेधपराणि वचनानि तानि पारिषदेशोपयोगोत्तरकाला-
भिप्रायेण द्रष्टव्यानि ।

यतो भगवदर्थेन त्यक्तं स्रक्चन्दनादिकम् ।

पश्चादभोग्यतां याति विष्वक्सेननिवेदनात् ॥

* श्रीमद्भागवते यथाऽऽह भगवन्तं श्रीकृष्णमुद्धवः—तवोच्छिष्टमुजो दासास्तव
मायां जयेमहि इति ।

† निन्दाऽसूयाद्याविष्कारकारकैरित्यर्थः ।

‡ भगवत्पारिषदानामीशोविष्वक्सेनस्तदुपयोगानन्तरकाले निषेधपराणि द्रष्ट-
व्यानि ।

अत एव निवेदादि ततोऽर्वागेव सास्वर्तः ।
सेव्यते तेन तत्तेषामुत्कर्षस्यैव कारणम् ॥

अपि च ।

देवतान्तरनिर्माल्य शिष्टैरिष्टं विगर्हितम् ।
इदन्तु वैदिकत्येन सोमपानवद्विष्यते ॥
ये नाम भगवच्छास्त्रप्रामाण्यं नानुजानते ।
न निरूपयितुं शक्यं तैर्निर्माल्यमितोरितम् ॥
निरूपणोऽपि भगवन्निर्माल्यमतिपावनम् ।
समस्तवैदिकचार्यवचनैरपसोयते ॥
शब्दप्रमाणके द्वये यथाशब्दं व्यवस्थितिः ।
न चात्र शब्दो, नास्तीति वक्तव्यं वधिरेतरं ॥

यथा ब्रह्मपुराणो च पठ्यते ।

विष्णोर्नैवेद्यकं शुद्धं मृनिमिर्मोज्यमुच्यते ।
अन्यन्नियेद्यं निर्माल्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥
विष्णुदेहपरामृष्टमाल्यं पापहरं शुभम् ।
यो न्नशिरारसा घत्ते स याति परमाङ्गतिम् ॥

एतेन ।

निर्माल्यञ्च निवेद्यञ्च भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् । इति
स्मरन्मपि रुद्रकाल्यादिविषयमित्यानेदित्यर्थः, तथा महाभारते ।
इदि ध्यायन् हरिं तस्मै निवेदाभ्यं समाहितः ।
मध्यमाऽनामिकाङ्गुष्ठैर्गृहीत्वाभिमितं पुनः ॥
प्राणायामं चेत्यपानाय ध्यानाय च ततः परम् ।
उदानाय समानाय स्वादेति जुहुयात् क्रमात् ॥
इति, तथा प्रवेशान्तरे ।
निवेदितान्तु यदेवे तद्व्याहृ ब्रह्मचारिणो । इति ।

तथा महाभारते ।

पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तस्य गेहे महात्मनः ।

प्राप्यां भगवद्भुक्तं भुञ्जते चाग्रभोजनम् ॥

इति, तथा च भगवान् शौनकः नैवेद्यं स्वयमश्नीयात् इति, ।

इत्यादिस्मृतिशतसिद्धशुद्धि विष्णोर्नैवेद्यं भवभयभेदि यो
विनिन्देत् । नास्तिक्यात् स्मृतिवचनान्युपेक्षमाणस्तज्जिह्वाविशसन-
मेव युक्तमत्र ॥

ननु प्राणाग्निहोत्रस्य नैवेद्यं साधनं कथम् ।

निरिष्टकं न शिष्टानामिष्टं होमादिसाधनम् ॥

न च द्रव्यान्तराक्षेपो होमायेत्यवकल्पते ।

रागतः प्राप्तमेवान्नं यतस्तेनोपजीव्यते ॥

नापि भुज्यन्तराक्षेपो नैवेद्यायोपपाद्यते ।

सायं प्रातद्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ॥

नान्तरा भोजनं कुर्यादिति तत्प्रतिषेधनात् ।

नैष दोषो यतः प्राणप्रभृतिर्देवतागणाः ॥

गुणभूतः श्रुतो विष्णोर्विष्णुपारिषदेशवत् ।

यथैव हि भगवन्निवेदितमपि पुष्पोदनादिष्विष्वक्सेनाय दीयमानं
नानौचित्यमावहति ।

यथा वा होतुरुच्छिष्ट एव सोमरसोऽध्वरे ।

अध्वर्वादेर्विशुद्ध्यै स्यादेवमत्र भविष्यति ॥

अपि च ।

भोज्याभोज्यव्यवस्थायाः शास्त्रमेव निबन्धनम् ।

तच्चेद्भोज्यमिदं ब्रूते किं वयं विदधीमहि ॥

यथाऽनुष्ठानतन्त्रत्वे नित्यकाम्याभिहोत्रयोः ।

एव माह्नाभिहोत्रेऽपि नैवेद्याशनतन्त्रता ॥

यदप्युक्तं गर्भाधानादिदाहान्तसंस्कारान्तरसेवनाद् मागवताना-
मन्नाक्षयमिति तत्राप्यज्ञानमेवापराध्यति, न पुनरायुष्मतो दोषः,
यदेते वशपरम्परया वाजसनेयशास्त्राप्रधीयानाः कात्पायनादिपृथो-
क्तमार्गेण गर्भाधानादिसंस्कारान् कुर्वते ।

ये पुनः सावित्र्यनुवचनप्रभृतित्रयीधर्मत्यागेन एकायनश्रुति
विहितानेष चत्वारिंशत् संस्कारान् कुर्वते तेऽपि स्वशास्त्रादुक्त-
मर्थं यथावदनुविष्णुमानाः न शास्त्रान्तरीयकर्मननुष्ठानाद्
प्राक्षयपात् प्रच्यवन्ते, अन्येषामपि परशास्त्राविहितकर्मननुष्ठाननि-
मित्ताप्राक्षयमसङ्गात् सर्वत्र हि जाति-चरणा-गोत्राधिकारादिव्य-
वस्यता एव समाचारा उपलभ्यन्ते । यद्यपि सर्वशास्त्राप्रत्ययमेकं
कर्म तयाऽपि न परस्परविलक्षणाधिकारिसंबद्धा घर्माः कचित्स-
ंश्रूयन्ते, विलक्षणाश्च त्रयीविहितस्वर्गपुत्रादिविषयोपयोगसाधने
न्द्राग्नेयादिकर्माधिकारिभ्यो द्विजेभ्यस्तृत्यन्तैकायनश्रुतिविहितविज्ञा-
नामिगमनोपादानेन्याप्रभृतिमगवत्प्राप्त्येकोपायककर्माधिकारिणोपु-
क्षवो प्राक्षया इति तोमयेषामप्यन्योन्यशास्त्राविहितकर्मननुष्ठानम-
प्राक्षयमापादयति, यथा चैकायनशास्त्राया अपौरुषेयत्वं तया

* वद्यपि अनुपपत्त्या सिद्धतेर्मात्मनेपदैर्मात्रोदीति अनुविहित इत्येष स्यात्तथापि
अनुष्ठानसीका अनुष्ठानप्रमाणं इत्यर्थेन प्रसिद्धिपावनविवेचित्येन शास्त्रीयव-
चोपचनशक्तिर्यु चोक्त इति पाणिनीयेन धातुप्रत्यययो न तु शास्त्रीयप्रत्यय इत्यवधार-
यस्तु निरूपणा ।

† अथमीरागमपदेन किं विवक्षितमिति न विज्ञेय आभीमा अथमीरागमप्राप्ता
व्यमिरूपगपरोपपत्त्योऽपि चास्मदृष्टेऽप्येव इति न किञ्चिद्विषमहे वक्तुम् । अतएव तु
तत्पूर्वमासाद्य सम्प्रे प्रकृतमिष्यते ।

काश्मीरागमप्रामाण्ये प्रपञ्चितमिति नेह प्रस्तूयते । प्रकृतानां तु भागवतानां सावित्र्यनुवचनादित्रयीधर्मसंबन्धस्य स्फुटतरमुपलब्धेन तत्त्यागनिमित्तत्रायत्वादिसंदेहं सहते ॥

१ पुतेनैते श्रीसंप्रदाये सर्ववेदरहस्यार्थानुयायिनि केनाप्यज्ञातसृष्टेन समुत्प-
द्यापि शिष्यसंजिघृक्षया वा, शिष्यान् व्यामोह्यार्थलिप्सया वा, शास्त्रतत्त्वार्थान-
भिज्ञानेन वा, दुरभिमानगरिष्णा वा, लोकधन्धनार्थं वा, पूर्वाचार्यवचस्त्वश्रद्धया वा,
तदीयचरमतात्पर्यज्ञानाशक्ततया वा, कलिकल्मषकलुपतया वा, स्वीयदुरदृष्टाकृष्टतया
वा, वादिनिगूढातिप्रौढभावार्थानभिज्ञतया वा लोके स्वप्रौढिभख्यापनाय वादिनी
मुधैव संनिनत्सया वा, अथवा संभूयैतैः सर्वैर्हेतुभिरेव औत्तत्सदिति निदेशो ब्रह्मणश्चि-
विव स्मृत इति भगवदुक्तरीत्या ब्रह्मासाधारण—तदादिपदघटिते परब्रह्मासाधारण-
श्रीरामायणारम्भणरूपे गायत्रीमन्त्रे सर्वबाधविप्रतिपन्नपरदेवताप्रसादके देवतान्तरार्थ-
कत्वं बलादध्यारोप्य साधारणमन्त्रताप्रसाधनेन तस्य क्षुद्रदेवाराधनपरत्वं वा द्विजा-
नामनावश्यकत्वव्यापनं वा क्षुद्रमन्त्रसाम्यसंभावनं वा कुर्वन्तः परास्ता । प्रकृतानां
भागवतानां तदत्यागबोधनेन त्यजतां च प्रात्यताबोधनेन पूर्वाचार्याणां गायत्रीमन्त्रे
द्विजत्वप्रसाधकतायाः स्पष्टमनुमतत्वेन तन्नित्यत्वे विवदमानानामाचार्यार्थैवमुख्यस्य
बालेनापि सुज्ञानत्वात् । यदपि क्वचित् स्मृतिषु गायत्र्या रविदेवताकत्वं सवितृदेवता-
कत्वं वा श्रूयते इति न तस्या भगवन्मन्त्रत्वमिति समुत्थानं तत्तु “रवि सुलोचन-
सूर्यः सविता रविलोचन ” इति श्लोकस्यभगवन्नामानभिज्ञाननिबन्धनमेव । यत्र
ब्रह्मासाधारणलिङ्गदर्शनेन भौतिकाकाशादिवाचकाकाशादिपदानामाकाशस्तल्लिङ्गा-
दिति परब्रह्मोपस्थाकत्वमास्थिपताचार्याः किमु तत्र भगवन्नामगणान्तःपातिनो रविस-
वितृपदयोर्भगवद्वाचकत्वविप्रतिपत्तिसमुत्थानशङ्काऽपि विदुषाम् । न च यानि नामानि
गौणानि विख्यातानि महात्मनः । इत्यादिना सहस्रनामाचार्य एव गौणनामताम-
वोचदिति न तयोर्भगवद्रत्वं किन्तु रवि-सवितृपदयोः कोशादिना दिवाकर
एव रुदिरिति कथं भगवत्साधारण्यसंभावनापीति वाच्यम् । न ह्यत्र गौणानी-
त्युक्त्या गुणवृत्त्या भगवदभिनिर्देशकत्वमभिधित्सितं किन्तु अवयवशक्त्या भगवद-
भिधायकत्वेन हित्यकपित्यादिशब्दानामिव भगवन्नामगणान्तःपातिशब्दानां न
यदृच्छाशब्दत्वं, किन्तु लोकेदेव्योस्तेषां शब्दानां तदर्थे शक्तिभ्रमविधुरैल्लक्षणाग्रह-
रहितैश्च ऋषिभिर्भूशं परस्मिन् ब्रह्मणि वासुदेवेऽभिहितत्वाच्चद्वाचका एव ते शब्दा
इत्ययमर्थः । अत एव तु प्रयोगभूयस्त्वाभिधित्सया “विख्यातानी” त्युक्तम् ।
परिगीतानीत्यत्र परिपदमपि सहस्रनाम्नां रूढत्वमुपोद्बलयति । किंच सर्वधीप्रेरयितृत्व-
लक्षणान्तर्यामिकृत्यलिङ्गोपलम्भसामर्थ्येनापि तस्या ब्रह्मासाधारण्यसिद्धिः । किंच
प्रिय एव हि सर्वथा वरणीयो भवति नाप्रिय इति वरणीयत्वलिङ्गलिङ्गितत्वेनापि
निरतिशयप्रियतमत्वेन ब्रह्मासाधारण्यसिद्धिरिति प्रव्यक्तम् । ततश्चर्षीणां लक्षणाग्रहा-
जन्यभूयःप्रयोगयोगेन नाम्नां रूढत्वसिद्ध्या सवित्रादिदेवताकत्वं परब्रह्मासाधारण-
देवताकत्वसाधकमिति सुषुक्लमवशिष्टं चास्माच्छिष्यैः सुनिरूपितमन्यत्रेति कृत-
मभिज्ञानिग्रहसंहनेन वैदिकमार्गनिष्कण्टकीकरणप्रवृत्तानां सुदूरदशाम् ॥

तत्तत्कल्पितपुक्तिमिरसालसः कृत्वा तदोषं मत ।
यच्छिष्यैरुदमर्दि सात्वतमतमर्द्धायतामुद्धतिः ॥
यद्येतत्सततं मुकुन्दपरगाह्न्दास्पदं वर्तते ।
जीवाभायमुनिस्सयोगमदिमप्रत्यक्षतत्त्वमय ॥
आपत्तं विलसन्तु सात्वतमतमर्द्धदुष्पद्धति
व्याहृद्योद्धतदुर्षिदम्परिपट्टेदगूढ्यनिश्चसिनः ।
धोमन्नायमुनीन्द्रवर्द्धितपियोनिर्धृतविभारिवा
सन्तस्सन्ततगद्यप ॥५६॥ दद्यानेव गोक्तयः ।
इति श्रीदयामुनिसुनिविरचितमागमप्रामाण्यम् ॥
श्रीवराहकृष्णमतिपदि शुक्ले सवत् १६५७ ॥

इ० जे० लाजरस ऐण्ड को० द्वारा प्रकाशितानि पुस्तकानि

अद्वैतदीपिका	सटीक	८॥)
अनुवाददीपिका		॥)
आगमप्रामाण्य		॥)
काशिका		१)
खण्डनखण्डखाद्य		७॥)
जैमिनिसूत्र (न्यायशास्त्र)		१॥)
तत्त्वमुष्माकलाप		१॥=)
तैत्तिरीयसूत्र		१=)
दिङ्मीमांसा		॥=)
न्यायसिद्धान्तमञ्जरी		२॥)
पराशररगृति	विद्वन्मनोहराख्य व्याख्यासहित	४)
प्रौढमनोरमाखण्डन		१॥)
प्रज्ञासूत्रतात्पर्यविवरणा		१॥)
महाभारततात्पर्यनिर्णय		२॥)
विधिविवेक		४)
वेदार्थसंग्रह		१॥)
शाकटायन व्याकरणा		७)
श्रीमाध्व रामानुज		६)
श्रौतपदार्थनिर्वचन		६)
सिद्धान्तशिरोमणि	पूर्वार्ध म०म०श्रीसुरलीधरभा कृत टीका	३)

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्

मारटर खेलाडीलाल ऐण्ड सन्स,

संस्कृत बुकडिपो,

कचौड़ीगली, बनारस सिटी ।

